

**Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунунун Сарыг-Сеп суурунун муниципалдыг
бюджеттен хандырылгалыг школа назыны четпээн чаштарга каттыштырган
хевиринин 5 дугаар «Родничок» аттыг уруглар сады**

2019 чылдың 12 айның 4 хүнүндө
башкылар чөвүлели бадылаан

2019 чылдың 12 айның 4 хүнүндө
47 дугаар дужаал-биле шыңзыткан

«БАЙЛАК ТЫВА ДЫЛЫМ»

**2019 – 2024 өөредилге чылдарынга
немелде төрээн (тыва) чугаа сайзырадырының
2 хардан 7 харга чедир ажилчын программасы**

Сарыг-Сеп, 2019

ДОПЧУЗУ

I НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1. Тайылбырлыг бижик.	4
1.2. Немелде программаның сорулгазы болгаш ону боттандыларының ажылдары.	5
1.3. Немелде программаның кол үндезиннери болгаш кижизидилге ажыл-чорудулганың угланыышкыннары.	7
1.4. Немелде программаның ужур-утказының онзагай талалары.	7
1.5. Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары.	12
1.6. Өөредилге назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери.	14
1.7. Немелде программаның күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларның төрээн (тыва) чугаазының сайзыралын илередириниң аргалары.	18

II НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулганың угланыышкыннары.	20
2.2. Немелде программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы	20
2.3. Немелде программада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланыышкыннар	25
2.3.1. Билигниң шингээдирин сайзырадыры «Кузээнин чедер, сураанын тывар».	25
2.3.2. Чугаа сайзырадылгазы «Чечек черде, чечен менде».	28
2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры «Ада сөзун ажырып болбас, ие сөзун ижип болбас».	32
2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал «Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар».	38
2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры «Турза – узун, тутса - мөге».	40
2.4. Кичээлдерниң кол сорулгазын тургузары.	41
2.4.1. Немелде кичээлдин ажыл-чорудулга планы	41
2.4.2. Тематиктиг планнаашкын	42
2.5. ШНЧУӨС болгаш өг-буле. Уруглар кижизидилгезинге кады ажылдажылга айтырыглары	75

III НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Немелде программаның күүселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-	84
--	----

методиктиг хандырылга.

3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун чыып тургусканы, үндургени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажылдары. 84

3.3. Немелде программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга 84

3.4. Уругларның программаның өөредиглиг кезектерин шиңгээдиң алганының педагогиктиг хайгааралы. Тыва чугааны шиңгээткенинге хамаарыштыр диагностиктиг онаалгалар 86

Ажыглаан литература 105

I НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛЫГ КЕЗЭЭ

1.1.Тайылбыр бижик

ШНЧУӨАЧ-де уругларның тыва чугаазын сайзырадыр өөредилге немелде даалгазы ада-иениң чагыын, негелделерин хандырап сорулгалыг болгаш дараазында өй-чижек доктаал-саавырларга дүүштүр тургустунар:

- Закон Российской Федерации «О языках народов Российской Федерации» от 29.12.2012г., № 273-ФЗ.
- Закон Российской Федерации «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального Закона «Об образовании в Российской Федерации», от 03.2018г, № 317-ФЗ.
- Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Одобренное решением Федерального учебно-методического объединения по общему образованию (протокол от 20 мая 2015 г. № 2/15).
- Указ Президента РФ от 1 июня 2012 г. № 761 «О Национальной стратегии действий в интересах детей на 2012-2017 годы»
- Конвенция о правах ребенка (от 20.11.1989).
- Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 20 сентября 2013 г. №1082 г. Москва «Об утверждении Положения о психолого-медико-педагогической комиссии».
- Методического письма Министерства образования РФ от 25 марта 1994 г. №35М «Об организации взаимодействия образовательных учреждений и обеспечении преемственности дошкольного и начального общего образования».
- Письма Министерства образования РФ от 02 июня 1998 г. № 89/34-16 «О реализации права дошкольных образовательных учреждений на выбор программ и педагогических технологий».
- ОТ РОЖДЕНИЯ ДО ШКОЛЫ: Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования /Под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. 3-е изд., испр. и доп. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 368 с.
- Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования. ФГОС ДО. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 г. № 1155 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования».
- СанПиН 2.4.1.3049-13.
- Устав МБДОУ д/с №5 «Родничок» комбиннированного вида с. Сарыг-сеп Каа-Хемского района РТ от 03.05.2017г.

- Лицензия на осуществление образовательной деятельности. Серия 17Л01 № 0000013 № 302 от 30 июня 2015г.
- Свидетельство о государственной аккредитации АА 049638. Регистрационный № 425 от 15 марта 2006г.

Программаның уjur-уткалыг кезээ Тыва Республиканың девискээринге ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы тыва чоннун үндезин культуразынга, ажыл-амыдыралының болгаш агаар-бойдузунун онзагай талаларын өөредилгениң беш өөредиглиг адырының сорулгаларын тыва чугаа сайзырадыр угланыышкынныг боттандыралынче кичээнгейни углаан.

Л.Х Ооржактың, А.Д Кууларның, А.А Монгуштуң, Б.О Нончаттың «Төрээн Тывам» ШНЧУӨАЧ төрээн тыва чугаа сайзырадырының чижек программазынга даянып «Байлак тыва дылым» деп ажылчын немелде төрээн (тыва) чугаа сайзырадыр программаны 2019 чылда тургускан..

Ук программаның авторлары үндезин чоннун амыдыралын өөренип көрбүшаан, өөредилге назыны четпээн уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгалыг ӨФКС-тин немелделерин чугула ап, чаа угланыышкын-биле кылырын оралдашкан.

Программада К.Б Салчак, Л.П Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылын, Н.Е Вераксы, Т.С Камарова, М.А Васильевнаның школа назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринче бижиттинген «От рождения до школы» деп чижек программазын үндезин кылдыр алган.

1.2.Немелде программаның сорулгазы болгаш ону боттандыралының ажылдары

Программаның өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге бичии чаштарның төрээн (тыва) дылын сайзырадыр, аас чугаазының сөс курлавырын байыдар сорулгалыг «Байлак Тыва дылым » деп (дараазында ШНЧУӨАЧ) хамаарышкан өөредилгениң федералдыг куруне стандартынга (дараазында - ӨФКАЧ) даянып кылдырган.

Программаның уjur-уткалыг үндезини кылдыр Тыва Республиканың чонунун культуразының, ажыл-амыдыралын, бойдус чурумалын, хурээлелин чугулага алган. Өөредилге назыны четпээн уругларны төрээн (тыва) дылынга чажындан эгелеп шын чугаалап өөредири, харылзаалыг чугаазын сайзырадыры база төрээн дылынга хумагалыг чорукту кижизидери ада-иениң-даа, кижизидикчи башкыларның-даа мурнунда эргежок херек айтырыг бооп турар.

Бичии чаштарның төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы боттандыралынга ШНЧУӨАЧ-ның ӨФКС-че кирип турар угланыышкыннарынга болгаш онзагайларынга дүүштүр ажылчын программаны тургузарын авторлар оралдашканнар.

Программаның *кол сорулгалары*: тыва чоннуң уруглар кижизидилгезинин дуржулгазынга даянып, өөредилге назыны четпээн уругларның назы-харынга дүүштүр төрээн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге боттандыраарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Сорулганы боттандыраарынын ажыл-чорудулгазы:

- ШНЧУӨАЧ-га уругларның төрээн дылын өөрениринге сонуггалын оттурар байдалдарны бүгү талалыг өөренип көөрү;

- уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга өөредилгелиг, кижизидилгелиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг эрттиреринге чугула өөредилге-методиктиг медээлерни чыып ажылдаары;

- тыва чоннуң бичии уруглар кижизидер арга-дуржулгазын үндезинге ап, угаан медресел, күш-ажыл, мага-бот, сагыш-сеткил талазы-биле сайзырангай болурунга, чараш аажы-чаңга, шынчы чорукка уругларны кижизитпишаан, төрээн чериниң бойдус чурумалын, туружунуң онзагайын аас чогаалының хевирлеринге база чаштарга бижиттинген номнарга даянып, назы-хар барымдаалап таныштырар, шингээттирер арга-методтарны тыва чугаа сайзырадыр ажыл-чорудулгага кириштирери;

- уругларның угаан-медресели сайзырангай, тыва сөс курлавыры байлак, аас чугаазы чедингир болурунче угланган ажыл-чорудулгага таарымчалыг өөредилгениң янзы-бүрү талаларының тургузуун ажылдап кылыры;

- төрээн (тыва) дылынга ынак, анаа хумагалыг, сонуграк кижини хевирлээриниң талазы-биле ажыл-чорудулганың туңгелдерин илередириниң аргаларын ажылдап кылыры.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулгадан аңгыда, программаның кичээнгейинде чаштарның кадыын быжыктырар, төрээн чериниң бойдус курлавырын, чоннуң ажыл-агыйын сонуггадап өөредири, хамааты туружу бедик кижиниң чажындан хевирлээр, амыдыралчы дуржулганы оюннар дузазы-биле сайзырадыр, долгандыр турар хурээлелге бодун алдынып билиринче угланган ажылдарны чугулалап турар. Ук кичээнгей өөредилге назыны четпээн албан черлеринге уругларның ниити сайзыралын деткип, өөредир беш адырларның (ниитилелге харылзажырын, билигни шингээдирин, чугаа сайзырадылгазы, уран чүүл, эстетиктиг сайзырал, күш-дамыр сайзыралы) утказынче тыва чоннуң культуразында үнелиг билиглерже угландыраарын авторлар оралдашкан.

Программаның сорулгазының күүселдезин чедип алырынга чазык, чугаакыр, сонуграк, идепкейжи, сагынгыр-тывынгыр уругларны хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны өг-бүлениң болгаш кижизидикчи башкыларның сырый кады

ажылдажылгазындан эге школаже белеткел ажылынга идиг бооп турар. Чугулага алгы дег улуг хамааржыр чүүл- бичии кижилер- биле ажыл кандыг-даа байдалда албадал хөөннүг болбас ужурлуг.

Сорулга болгаш ону боттандыраарының белеткел ажылдары системалыг болгаш назы-хар-даа, кижизидилге-даа талазы-биле дес-дараалашкак кол үндезинге даянган.

1.3.Немелде программаның кол үндезинни болгаш кижизидилге

ажыл-чорудулгазының угланнанышкыннары

Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге өөредилге, кижизидилге ажылы беш угланнанышкынның адырларлыг болур. Ындыг болганда, ук программада уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажылды ол адырлар бүрүзүнче киирерин оралдашкан.

Программада өг-бүлеге, ниитилелге уруглар кижизидилгезинге мөзү-шынар, иштики сагыш-сеткил, чугаа культуразын база тыва аажы-чаң хевирлээринин талазы-биле дараазында кол үндезинге даянып турар:

1. Уругларның чаш болгаш бичии үелеринин психологтуг сайзыралының онзагайын деткииринин кол үндезини .
2. Дес-дараалашкааның кол үндезинни (сорулга, ону боттандыраарының ажыл-чорудулгазы уругларның сайзыралы, назы-харын барымдаалап, бөдүүнүндөн нарынынче шилчири).
3. Уругну хөй-ниити амыдыралынга белеткээринин кол үндезини.
4. Тыва улусчу педагогиканың шылгараңгай дуржулгазын ажыглаарының кол үндезинни.
5. Уругларны бүгү талазы-биле сайзырадып өөредиринин кол үндезини.
6. Уругларның тыва чугаазын сайзырадырың аай-бажының чорудар кол үндезини.
7. Немээр, чанчылчаан, ниити бөлүктээн тематиктиг планнаашкынга даянып чорудар кол үндезин.
8. Уруглар болгаш ада-иелернин идепкейин бедидер кады ажылдажылга кол үндезини.
9. Россияның чоннарының культуразын таныштыраарының, эт-сеткил каттыштыраарының кол үндезини.

1.4. Немелде программаның ужур-утказының онзагай талалары

Уругларның хамааты туружун хевирлеп кижизидери

Программада төрээн (тыва) дылын билир, тыва чугаазы сайзыраңгай уругну база төрээн черинин онзагайын, бойдузун, чонунуң чаңчылчаан ажыл-агыйын билир хамаатыны хевирлээринче угланган.

Мөзү-шынар кижизидери

Өөредилге назыны четпээн уругларны кижизидер ажыл-чорудулгага чоннун чанчылчаан ажыл-ижин үндезинге ап, тыва улусчу педагогиканың уруглар хевирлээринге кижизидикчи салдарын эртемденнер К.Б. Салчак болгаш Л.П. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдэзи» деп ажылынга даянып, мөзү-шынар кижизидериниң прогамманың кол өзээ кылдыр алган.

«Ада-иезиниң, эш-өөрүнүн, төрелдериниң, долгандыр турар ниити амыдырал-чуртталганың болгаш бойдустуң бичии уругларның кижизидилгезинге салдарын улусчу педагогика ажыткан. Уругларны угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак болгаш төлептиг мөзү-шынарлыг кижилер кылырынче угланган. Кижиниң өзеринге төрээн чериниң агаар-бойдузу, хем-суглары, хову-шөлдери, арга-тандызы барык-ла ийиги ада-иези бооп чораан. Аң-мең, кат-чимис, балык-байлаң, алдын-мөнгүн шупту-ла бойдустуң байлаа болгаш кижиниң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, угаан-бодалының үндезини.

Чугаа-домактың-даа, угаан-бодалдың-даа, күш-шыдалдың-даа, ажыл-иштин-даа тыптып, элбеп сайзыраары, быжыгары бойдустуң чурумалдарындан, оон эргилделеринден, ажык-байлаандан хамааржыр» деп эртемденнер демдеглээн.

Чараш мөзү-шынар төрээн дылынга шын чугааланып билиринден, ону хүндүлөп, хумагалап чоруурундан илереттинер.

Уругларның мөзү-шынар кижизидилгези оон хамааты туружунуң шын, турум хевирлеттинеринге салдарлыг. «Ынчап болбас», «Хоржок», «Аппарып каар» дээн көгүдүглер, хоруглар болгаш өске-даа аргалар кижини бичиизинден эгелеп өске кижиниң эт-херекселин ап болбас, дедир, шугул аажы-чаңныг болбас дээрзин хевирлээр.

Өөредилге чери-биле чоок харылзаа тудары

Бичии уругларның чаа чүүл билип алырынга сонуургак өзериниң, өөредилгеге (өөредилге черинге, ортумак, дээди өөредилге черлеринге, улуг кижилер болгужеге чедир) чүткүлдүг болурунун уг-шини өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринден эгелеп ажылдап чорудары дээштиг. Өөредилгениң *өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлери, эге ниити өөредилге, кол ниити өөредилге, ниити ортумак өөредилге черлери* – аразында сырый харылзааны тудуп, өөредилге-кижизидилге ажылын чорудар.

«Улустуң төрээн дылы, аас чогаалы, бойдустуң, амыдыралдың дугайында билиглери – бо шупту хөй-хөй салгалдарның угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралының эгээртинмес үндезини» дээрзин уругларга бичиизинден эгелеп билиндирер.

Кандыг-даа эртем кижиге херек, кандыг-даа мергежилди шингээдип ап чорууру чугула дээрзин уругларның мээ-медерелинге бичиизинден эгелеп быжыктырар.

Мага-бот, күш-шыдал сайзырадыр, кадыкшыл быжыглаары

Уругларның кадыкшылын быжыглаары, кадык бооп өзөриниң таарымчалыг байдалдарына уругларны бичиизинден эгелеп чанчыктылары – улуг кижилерниң хүлээлгези. Мага-бот талазы-биле арыг-силиг, угаан-медерел талазы-биле мерген болуру – кадык болурунун ундезини деп ада-ие уругларын сургаар. Кижизидикчи башкы өг-бүлө-биле сырый харылзааны тудуп тургаш, мага-боду кадык-шыырак, кылык-килең чок уругну хевирлээрин боттандырат, өөредилгеже углап-баштаар.

Уругларның кадыын дадыктырып, быжыглаарына тыва улустун оюннарын кириштирип, кичээнгейлиг, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр болуруна таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын эскерери

Уруг бүрүзүнде онзагай салым-чаяан шыгжаттыг чоруур. Кижизидикчи башкының уруг бүрүзүнүн сайзыралының онзагай байдалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула. Бичилерниң аажы-чанының канчаар хевирлеттинип келгенин хайгаарап, сагыш-сеткил байдалын шын тодарадып деткиир. Ниитилелде байдалдар-биле уруглар чоорту таныжар болганда, оюннар болгаш оон-даа өске ажил-чорудулга үезинде бичии кижиниң сонургалдарын хайгаарап, корум-чурумун сагырынга, чараш аажы-чанга чанчыктырат.

Уругларның төрөөн дылына сонургалын оттурар, назы-хар аайы-биле чогуур билиглер, мергежилдер-биле чепсеглээри, амыдыралчы арга-дуржулганы оюннар дузазы-биле өөредип каары уругнун сайзыралының бот-тускайлаң онзагайын бугу талалыг эскерери, деткири болур.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырының чугулазы

Тыва – онзагай байлак бойдус-чурумалдыг, агаар-бойдузу тускай, даглар-биле хүрээлеттинген бүрүн төөгүлүг чоннун чурту. Тыва чуртун чону хөй талалыг ажил-амыдыралдыг (мал, чер, аңчы, ус-шевер...), делегей чонун кайгадыптар салым-чаяанныг оолдар, кыстарлыг. Бичии кижилерниң төрөөн черинге ынак бооп өзөринге, тыва чоннун амыдыралын назы-харынга дүүштүр бүгү талазы-биле таныштырат, өөредир, тыва дылга чугааланып билир кылдыр өөредириниң айтырыгларын немелде даалгада көрдүнген.

Тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга уругларны өске кижиниң чугаазын дыңнап, чугааның уjur-утказын эскерип өөрениринге чанчыктырат. Чоннун чаңылчаан ажил-ижин, ёзулалдарын таныштылары бичии улугларга чугула. Чуге дээрге тыва дылда сөстөрниң уткаларын уруглар билбес, сөстөр чидип, уттундурарының айыылы бар. Уругларына төрөөн дылын өөредип алыксап турар ада-ие хөй. Өөредилгениң кандыг-даа

албан черлери күүрүнениң, ада-иениң чагыын күүседир болганда, уругларга төрөөн тыва дылын өөредир даалганы тургузары эргежок чугула апарган.

Ынчангаш өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулганы чоннуң амыдыралынга ундезилеп өөредир. Төрөөн дылды өөредириниң чижек программанын кылып тура, Россия Федерациязының өөредилге-кижизидилге хамаарышкан хоойлу-дүрүмнеринге чүүлдештир ажылдаарынче кичээнгейни угландырган. Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредир албан черлеринге төрөөн дылды өөредиринге хамаарыштыр ӨФКС-тин 1.9. дугаарлыг пунктузунда мынчаар айыткан: «... өөредилге орус дылды өөрениринге шаптык тургуспайн, Россия чоннарының дылдарына күүсеттиниң болур...»

Өөредилге назыны четпээн уруглар сады № 5 «Родничок» каттыштырган хевириниң Сарыг-Сеп суурнуң Каа-Хем кожууннуң Тыва Республиканың немелде төрөөн (Тыва чугаа сайзырадырының) 2 хардан 7 харга чедир (Байлак Тыва дылым программасы албан черлеринге уругларны кижизидери болгаш тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга ӨФКС-тин негелделерин хандыраарынче болгаш немелде программаның утка-шынарының кол өзөөн тургузуп турар тыва улусчу педагогиканың уруглар кижизидериниң арга-дуржулгазын негтередиринче утланган.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр программаның өөредилге-кижизидилгелиг хемчеглерин күүседиринге хамаарышкан негелделер ӨФКС ШНЧУӨС-ның өөредилгениң утка-шынарын шингээдириниң негелделеринде кирген (РФ-тин өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдын октябрь 17-де унген 1155 дугаарлыг «Өөредилге назыны четпээн уруглар өөредилгезинге хамаарышкан ӨФКС бадылаарының дугайында» дужаалдың 4-ку эгези).

Уруг бүрүзү тускайлаң аажы-чаңныг, ындыг болганда оларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң, чаңчылдарның сорулгалары уругнуң сагыш-сеткилиниң психологтут онзагайын барымдаалап, бот-тускайлаң сонuurгалын илередиринче утланган болур.

Өөредилге программасында угланыышкыннар уругнуң бүтү талалыг хевирлээриниң ажыл-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг. Ынчангаш доозукчунуң шингээдир ужурлуг билиг, арга, мергежилдериниң туңнелдери бооп илереттинер.

Программаның уругларга бээр билиглерниң, мергежилдерниң болгаш чаңчылдарның сорулгалыг угланыышкыннары эге ниити өөредилге болгаш ШНЧУӨС-ның аразында өөредилгениң салгалдыын база тургузуп турар. Программаның сорулгалыг угланыышкыннарын боттандырганының туңнелдери 6-7 харлыг уругларның аажы-чаңының долу хевирлеттингениниң туңнелдерин илередир.

Кижини бүгү талалыг хевирлээр хүн бүрүнүн ажил-чорудулгазы уругларның тыва чугаазын сайзырадыры, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, чоннуң ажил-амыдыралы, байырлалдары, ёзу-чанчылдары-биле таныштыралы – кичээнгей төвүндө. Кижизидилге ажылының туннелдери кандыг болурун программаның утка-тургузуунга база назы-харга дүүштүр чоорту нарыыдадып, дес-дараалашкак кииргени-биле уругларның сайзыралының деңгелиниң туннелдери кандыг болурун бердинген программада өөредилге черинге белеткел бөлүүндө турар уругларның сайзыралына хамаарыштыр кирип турар

Уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиир сорулгалыг

угланыышкыннар

Идепкейлиг чорууру – чараш аажы-чаң. Уругнуң бодунга идепкейни оттурарының аргалары:

- Чаа чүүлдү туралы-биле кылырынга сонuurгалын оттурары, деткири.
- Бот-тускайлаң, идепкейжи болуру, түннелди баш бурунгаар даап бодап билири.
- Чаа чүүл күүседиринге сонuurгалды, чаа бодалдарны боттандыралына эш-өөрүн кириштирип эвилелдээри.

ӨФКС-тың тодарадып турары уругларның идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун деткиириниң ***сорулгалыг угланыышкыннары:***

- уруглар хөй-ништи черлеринге, уруглар садынга мөзү-шынарның аажы-чанчың дүрүмнерин өске кижилерниң сагындыры чокка күүседиринге чаңчыкканы, бот-идепкейин болгаш бот-тускайлаң чоруун мөзү-шынар талазы-биле алдынып билиринге көргүзүп турары;
- эш-өөрү, улуг улус-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билири;
- бодунуң бодалын, дилээн, эскергенин тодаргай тайылбырлап турары;
- эт-херекселдерниң, болуушкуннарның аттарын шын адап тургаш, дыңнаанын, көргенин, билгенин тодаргай чугаалап билири;
- төрөөн дылының чугаа үннерин шын, тода адап билири;
- тыва чугааны дыңнап өөрениринге белени, ажыглаар сөстөрниң курлавырын чүвөлөр аттары, оларның демдектери, болуушкуннар болгаш оларның шынарын илереткен сөстөрни шингээди ап турары;
- янзы-бүрү оюннар үезинде тыва дылга харылзаалыг чугааны эки чорудуп билири;
- шынчы, дыңнангыр, эвилең-ээлдек, кээргээчел сеткилдиг, уругларны хүндүлээр, бичиилерге дуза кадарын билири;
- чурттап турар чериниң дугайын эки билер, ада-иези, төрелдерин таныыр, ада-иезиниң, чоок кижилериниң чүнү кылып турарын билири;

- оюн үзінде долгандыр болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр сонуургалдыгы; кады ажылдажылга үзінде бодунга тааржыр кандыг-бир ажылды шилип ап шыдаары;
- чурттап турар чериниң үнүштериниң, дириг амытаннарның дугайында билир, оларга ынак, камгалап, хайгаараарын билири;
- улуг кижилернин, башкыларның даалгазын бодунуң шаа-биле шынарлыг, кызымаккай күүседип шыдаары;
- арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагып турары;
- кандыг-бир билдинмес чүүлге хамаарыштыр эш-өөрүнге, улуг кижилерге айтырыгларны шын салып билири;
- мага-бодун аваангыр, шыдамык кылдыр дыдыктырары.

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң

Боттарының тургузуп турар кезээ

Өөредилгеге хамаарылгалыг киржикчилерниң боттарының тургузар кезээ долгандыр турар хүрээлелди уругларга шингээттирер, сайзырадыр база хүн бүрүнүң мөзү-шынар кижизидилгезиниң утка-шынарын боттандыраар.

Долгандыр турар чүүлдер-биле уругларны таныштырарда, тус черниң чонунуң амыдыралын, ёзу-чанчылдарын, оюн-тоглаазын, байырлалдарын, эт-херексел, эдилелдерин база өске-даа чүүлдерни кириштирип ажылдаарын бердинген программада чугулалап турар.

1.5.Тыва улусчу педагогика болгаш ШНЧУӨС-га уругларның тыва чугаазын сайзырадырының айтырыглары

«Ада-өгбелерниң бүгү-ле мурнуку салгалдарның кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгалдар база кижизидилгениң болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээтип алыр аргалыг. Улуг кижилер, ада-иелер уругларны өөредип, кижизитпес, күш-ажылга чанчыктырбас, амыдыралга белеткевес болза, кижини билели чугле сайзыравайн баар эвес, харын-даа буурап дүжүп болур» деп сураглыг эртемденнер К.Б.Салчак, Л.П.Салчак «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ажылында демдегледип бижээннер. (5, ар.11).

Чоннуң амыдыралчы дүржүлгазын, мерген угаадыгларын уруглар кижизидилгезиниң ажил-херээнге кириштирери салгалдар аразының сырый харылзаалыын боттандыраар, төрөөн дылын, төөгүзүн өөренириниң чугулазын илередир.

Ниитилелдин бурунгаар шын хөгжүүрүнге чоннуң мөзү-шынарының эки талаларын кижизидилге ажил-херээнге кириштирери бөгүнгү амыдыралдың негелдези болу берген.

Уругларның аажы-чаң культуразын кижизидеринге төрөөн дылының салдары улуг, «чоннуң үлегер домактары кижизидилгениң кол-кол сорулгаларын айытпышаан, чоннуң

чаагай мөзү-шынарже чүткүлүн тодарадып турар», «кижизидилге нарын, янзы-бүрү угланыышкынның, аңгы-аңгы талаларлыг дээрзин тыва дылда педагогиктиг термин уткалыг хөй-хөй сөстөр, домактар херечилеп турар: кижизидер, азыраар, өстүрер, доруктурар, карактаар, деткиир, сагыш салыр, чаңчыктырар, сургаар, чагыыр, угаан киирер, шыдал киирер, өөредир дээн болгаш оон-даа өске сөстөр уругларның өзүп, доругуп, кижиде болурун дорт илередип турар».

Тыва улусчу кижизидилгеде уругларны бүгү талалыг кижизидерининг айтырымы ханы уткалыг. «Азыраар, доруктурар, өстүрер, сагыш салыр дээн сөстөр ниити кижизидилгеге, ада-иелернинг, улуг кижилернинг хүлээлгелеринге хамаарышкан. А угаан киирер, күш-шыдалдыг болдуруп, төлөптүг, чаагай аажы-чаңныг кылдыр, кежээ, ажил-ишчи чорукка чаңчыктырар дээн сөстөр болгаш домактар кижизидилгенин хөй янзы утка-шынарын, талаларын көргүскөн. Ол ышкаш чассыдар, эргеледир, көгүдөр, кончуур, сургаар, чагыыр, сүмелээр, кортпактаар, ыяттырар, хыйланыыр дээн чижектиг сөстөр улусчу педагогиканын арга-мергежилдерин, хемчеглерин уругларга кижизидикчи салдар чедирер аргаларын илереткен».

К.Б. Салчак, Л.П. Салчак оларның «Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдери» деп ажылынын утка-шынары 21-ги вектинг өөредилге-кижизидилгезининг чаа методтары, уруглар-биле ажилдаарынын уг-шин, таарымчалыг байдалдар тургузар аргалары-биле чергелешип турар.

«Уругларның тыва чугаазын сайзырадып, аныяк өскенни деткип, оларны чөптүг, шынныг сөс-домак-биле чагып дузалаарынга... ажы-төлдүн кижиде болуп доругуп өзөринге, кижилер-биле аралажылга-харылзаанын эргежок чугулазын күштүү-биле угаадып, айтып кижизидеринге чоннун үлегер домактары» кайгамчык дээштиг.

Тыва чон эвилең-ээлдек, хүндүлээчел, эриг-баарлыг, кээргээчел, дузааргак, кежээ, мерген угаанныг. Кижилернинг назы-харын барымдаалап, оларның онзагай шынарларын эскерип, кижизидилгенин аргазын таарымчалыы-биле боттандырып чораан. Улусчу педагогиканын алыс-ла кол үзел-бодалы уругларны келир үеге белеткээри бооп турар.

Ынчангаш уругларның тыва чугаазын сайзырадыр угланыышкынның өөредилге программанын тургузуп тура, оон бир кол үндезини кылдыр тыва улусчу педагогиканын бүгү талалыг: угаан-бодал, күш-дамыр, мөзү-шынар болгаш оон-даа өске угланыышкыннарынын салдарлыын чугулага ап кириштиргенининг барымдаазы ында. «Уругларны угаан-бодалдыг, ажил-ишчи, мөзү-бүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында тываларның үзел-бодалдары, арга-мергежилдери хөй-хөй салгалдарның төлээлекчилерининг чогаадылганы, угаан-бодал талазы-биле байлаанын эртинежи болур».

«Кижиге төлү бодунуң ёзулуг кижиге деп дээди чаялгасынга төлөптүг болур диге, бодунуң хар-назынынга дүтжүп чогуур аажы-чаңныг, угаан-сарыылдыг, тодаргай сайзыралдыг болур ужурлуг». Кижиниң кижизиг мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинери оон назы-харының онзагайларындан хамааржыр. Бичии кижиниң ниитилелге – улус аразынга алдынып билиринден, бодун долгандыр турар чаа чүүлдерни шингээди ап турарындан, ада-иениң уругнуң кижизидилгезинче кайы хире сагыш салып турарындан уругнуң сайзыралының деңгели тодараар.

1.6. Өөрөдиге назыны четпээн уругларның назы-хар аайы-биле база

ШНЧУӨАЧ-ның доозукчуларның бот-тускайлаң сайзыралының түңнелдери

2 – 3 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- дыл-домааның сөс курлавыры муң чедир сөс-биле идепкейжээн турар ужурлуг;
- айтырыг азы кыйгырыг уткалыг домактарны ажыглап билир ужурлуг;
- өөрү, ада-иези болгаш башкылары-биле хостуг чугаалажып, бодалын илередип билир ужурлуг;
- «Бо чүл?», «Бо кымыл?», «Кайы?», «Кандыг?» дээн чижектиг, оон-даа өске айтырыгларга харыыны берип база боду салып, сөстүн утказын билип турары;
- чоок кижилерин таныыр, оларның ниити болгаш хуу аттарын билип, чугаазынга ажыглаары;
- сюжеттиг оюннар үезинде ойнаарактары-биле чугаалажып, эт-херекселдерниң аттарын, ойнаар-кыстарга тускай аттар чогаадып берип чаа сөстөрни сактып аары;
- улуг улустуң айтырыгларының утказын билип, шын харыылаар, эвилең-ээлдек уткалыг сөстөрни билири, чугаазынга ажыглаары;
- тыва дылга бижиттинген кыска шүлүктөрни аянныг номчуурун кызыдар, мактаанын, деткээнин билип турары;
- кижизидикчи башкызынын, улуг кижилерниң аажы-чаңын дөзөп, өтүтнерин угаап билип турары;
- чуруктардан чүвелер аттарын, оларның өң-чүзүнүн, хемчээлин шын адап турары;
- кижизидикчи башкыларның даалгазы ёзугаар чуруктарда чүвелерни бөлүктөп, хемчээл азы өңүн барымдаалап чыскаап турары;
- кижиниң азы дириг амытаннарның мага-бодунуң кезектерин тодарадып адап шыдаары;
- биче хемчээлдиг көгүдүглерни чугаалап, ырыларны ырлап күүседир;
- чуруктарга дүүштүр 3–4 сөстүг домакты тургузуп (кадыының байдалынга дүүштүр улуг улустуң дузазы-биле) шыдаары;
- бот-башкарнып, арыг-силиг болурунуң бөдүүн чаңчылдарын билири;

- оюн үезинде ажил күүседириниң эге онаалгаларын күүседирин билип турары (ойнаар кызын чемгерер, столду аштаар...);
- медереп билириниң, угаап минниишкин база шингээдириниң бөдүүн аргаларын таарыштыр ажыглап билири;
- чувелерниң хевир-дүрзүзүн шыйып, тудуп, кижизидикчи башкызынга көргүзүп, 2 – 3 домакка тайылбырлап турары.

3 – 4 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

- сөс курлавырынга муң чедир сөстү идепкейжиткен турар ужурлуг;
- айтырыг азы кыйгырыг уткалыг домактарны билир ужурлуг;
- улуг кижиниң салган айтырыыга шын харыыны бээр ужурлуг;
- эш-өөрү-биле харылзажып билир ужурлуг;
- шыылааш болгаш сонорлуг үннерден өске шупту ажык, ажык эвес үннерни адап билир ужурлуг;
- кижилерниң мергежилдеринге хамаарышкан сөстөрниң утказын билип турары;
- хүндүлел ёзузунуң сөстөрүн билир, аас чугаазынга үргүлчү ажыглап турар;
- «угбай», «акый», «четтирдим», «болур бе», дээн чергелиг сөстөрни ажыглап турары;
- тыва улустуң чаңчылчаан ажил-ижинге хамаарышкан кылдыныгларны оюннар үезинде, диалог, хөй улус аразынга чугаа хевиринге күүседип турары;
- өг иштиниң дериг-херекселин шын адап билири;
- бойдустуң чамдык болуушкуннарын билири, болуушкуннарның өскерилгелерин эскерип турары;
- азырал болгаш черлик амытаннарны чуруктардан ылгап турар, аттарын билири;
- сюжеттиг рольдарны күүседип тура, янзы-бүрү кылдыныгларга хамаарышкан сөстөрни билип, чугаазынга ажыглап турар;
- ойнаарактарын диригжидип, амыдыралчы дуржулганын эге билиглерин билип турар;
- чуруктуг номнарны боду көөр, утказын канчаар билип турарын чугаалап шыдаары;
- кижизидикчи башкының азы улуг улустуң айбызын, дилээн күүседип билири;
- долгандыр турар чувелерге хамаарыштыр сонуургалдыг, аттарын адап, 3 – 4 домакты тургузуп турары;
- кижизидикчи башкыларның айтып бергени-биле даалгаларны күүседип, айтырыгларга харыылап турары;
- шээжилээн чогаалдарын аянныг күүседип билир.

4-5 харлыгларнын билип алыр ужурлуг чуулдери:

1. Тыва дылдың үннерин тода адап, үннерни ылгап, сөстүң эге үнүн тодарадып билир.

2. Дыл-домаанга ажыглап турар сөстөрнүң утказын билир.
3. Чугааның байдалынга таарыштыр сөстөрнү шын, чөптүг ажыглап, янзы-бүрү чүүлдерни деңнеп билир.
4. Удурланышкак уткалыг сөстөрнү аңгылап билир.
5. Артында, ортузунда, чоогунда, он, солагай талазында дээн чижектиг чувелерниң туружун илередип турар сөстөрнү билир.
6. Чувелерниң шынарын, кылдыныын илереткен сөстөрнү чугаазынга чөптүг ажыглап билир.
7. Дыңнаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр кыска харылзаалыг чугаа тургузуп билген турар.
8. Улустуң аас чогаалындан кыска хемчээлдиг тоолдар болгаш чечен чогаал сөзүглелдериниң кол утказын дамчыдып билир ужурлуг.
9. Чурттап турар черинге хамаарышкан сөстөрнү билири.
10. Улуг кижилерден, кижизидикчи башкылардан дыңнааны төрөөн чер, бойдус дугайында медээни билири.
11. Эш-өөрунге, чоок кижилеринге сеткил-сагыжын илередип, найыралдыг болурунун, хүндүлээриниң негелделерин сагып билири.
12. «Аал», «өг», «суур», «хоорай» чергелиг сөстөрнүң утказын билир, сюжеттиг чуруктарга хамаарыштыр 4-5, 6-7 домактардан тургустунган харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаары.
13. Тыва дылда ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адаарынга чаңчыгары.
14. Сюжеттиг оюннар болгаш аас чугаа сайзырадырының өске-даа кичээлдер уезинде, тыва чугааның аянынга дууштур сөстөрнү утказынга таарыштыр ажыглап билири.
15. Чувелерниң ылгавыр демдээ, болуушкуннарның кылдыныгларын дээш оон даа өске чүүлдерни деңней чугаалап билири.
16. өг иштининг эт-херекселдеринин аттарын, ужур-утказын билири.
17. Тоолдарга, йөрээлдерге, ёзу-чаңчылдарга дүүштүр сценажыткан оюн көргүзүглерге киржип, аас чугаазынга тыва сөстөрнү чөптүг ажыглап турары.
18. Дыңнаан тоолунун, көргөн шиизининг кыска утказын тыва дылга чугаалап билири.
19. Чурттап турар чериниң бойдузунун онзагайын аас чугаага, уран чурулгага илередип билири.
20. Төрөөн чериниң дириг амыттаннарын чуруктардан тып билири.
21. Тыва улустуң тоолдарын, национал байырлалдарын, оюннарын билири.

5-6 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

1. Дорт болгаш доора чугааны ажыглап билири;

2. Бөдүүн болгаш нарын домактарны чугаазынга ажыглап билири;
3. Эш-өөрү, улуг улус-биле хостуг чугаалажып билир;
4. Чурукта чураан чүүл дугайында биче хемчээлдиг харылзаалыг чугааны тургузуп билир;
5. үн, сөс, сөс каттыжышкыны, домак деп терминнерни шын адап, чугаазынга ажыглап билир ужурлуг.

6-7 харлыгларның билип алыр ужурлуг чүүлдери:

1. Дылдың үннерин шын болгаш тода адап, үннерни ылгап билир ужурлуг.
2. Чоок болгаш удурланышкак уткалыг сөстөрни ылгап, оларны чугаазынга ажыглап билир ужурлуг.
3. Чурукту ажыглап тургаш, улуг эвес хемчээлдиг харылзаалыг чугааны чогаадып билир ужурлуг.
4. Чүвелерниң туружун, үезин илередип турар сөстөрни чугаазынга шын ажыглап билир ужурлуг.
5. Амыдыралчы дуржулгазынга даянып, дыңнаан, көргөн, билген чүүлдеринге хамаарыштыр кыска чугаа тургузуп билир ужурлуг.
6. Аңгы-аңгы оюн байдалынга дүүштүр чугаага киржип билир болгаш оюннарның адын шын адап, ону шын шилип, канчаар ойнаарын тайылбырлап билир ужурлуг.
7. Сонуургак, улуг улуска болгаш эштеринге айтырыгларны салып билир.
8. Болуушкуннарның чылдагааннарын болгаш оларның уржуктарын дилеп-тыварының аргаларын сонуургап турар.
9. Бойдустуң болуушкуннарынга болгаш кижилерниң ажил-ижинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билир.
10. Хайгаарал база шенелде чорударынга туралыг.
11. Өскелерниң чедишкиннерин болгаш аштырышкыннарын деңге үлежип, сагыш човап билир.
12. Бодунуң сагыш-сеткилин шын илередип, көргүзүп билир, бодунга бүзүрелдиг.
13. Аас чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалын, күзелдерин шын илередириниң аргаларын ажыглап билир.
14. Сөстөрдө үннерни ылгап шыдаар. Чугааның нормаларын сагыырынга хамаарыштыр уругда эге билиг бар.
15. Улуг улус болгаш эш-өөрү-биле харылзаа тудуп билири.
16. Хөй-ниити черинге болгаш негелделеринге чагыртып билир.
17. Бодунуң дугайында, бойдус база ниитилел дугайында эге билиглери бар.
18. Уруглар чогаалдары-биле таныш.

19. Янзы-бүрү оюннар ойнап тура, шынныг байдалды азы шынга дүүшкек байдалдарны ылгап билир.

1.7. Немелде программаны күүседиринге таарымчалыг байдалдар болгаш доозукчуларнын төрөөн (тыва) чугаазынын сайзыралын илередиринин аргалары

Уругларнын төрөөн (тыва) чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга ШНЧУӨС-нын материал-техниктиг болгаш өөредилге-методиктиг хандырылгазындан кончут хамааржыр. Уругларнын тыва чугаазын сайзырадыр, бүгү талазы-биле деткиир ажылы кижизидикчи башкыдан тыва чоннуң ажил-амыдыралын болгаш тыва дылды эки билирин база негээр.

Уругларнын назы-харынын, сайзыралынын деңнелинин аайы-биле ажилдаарынга таарымчалыг эт-херекселдер, номнар чугула херек болганда, тыва чугаа сайзырадырынга эргежок чугула көргүзүг материалдары-биле уруглар сады хандыртынган турар ужурлуг. Тыва улустуң аас чогаалынга, ажил-амыдыралынга болгаш өске-даа онзагай талаларынга хамаарышкан номнар-биле ШНЧУӨС-ны чепсеглээри чугула.

Орус болгаш тыва дылга темаларны чергелештир өөредип чорудары – тыва дылын шуут билбес уругларга сонuurгал оттурарынын бир таарымчалыг аргазы. Ийи дылга темалар чергелештир чоруп турар болза, деңнелге аргалары-биле уругларнын аас чугаазын сайзырадыр ажилды чогуумчалыг чорударынын эптиг аргаларын башкылар тып алыр. Тыва, орус болгаш өске-даа дылдарнын аас чогаалында чоокшулашкак, ылгавырлыг талаларын уругларга таныштырар ажилдарны чорударынга база-ла өннүг, чараш чуруктарлыг номнар херглеттинер. Орус дылдан тыва дылче бичии уруглар чогаалдарынын очулгалары база эргежок чугула.

Уругларнын тыва чугаазын бүгү талалыг сайзырадыр таарымчалыг байдалдар тыва улустуң угаан-бодал, мага-бот сайзырадыр, ажил-ишчи угланыышкыннын оюннарын таварып эртер. Оюн бүрүзү уругнуң аас чугаазынын сайзыраарынга, өске кижилер-биле харылзажырынга база сөстөрни, домактарны чугааның утказынга дүүштүр билип, ажыглап өөрениринге таарымчалыг болурун кижизидикчи башкы тургузуп бээр.

Өөредилге назыны четпээн уруглар өзүлдезинин назы харынга дүүштүр кижилер-биле харылзажырынын үнелиг чүүлдеринге башкы бичии кижини кижизидип хевирлээр: чоннуң ниити мөзү-шынарынга хамаарышкан сагылгалар, негелделер, хоруглар сагып өөренири, ниитилел амыдыралынга дүүшкен дүрүмнер, уругларга, эш-өөрүнге база бодунга камныг болурунга бодун белеткээр дээш о.ө.

Уругларнын чараш мөзү-шынары, аас чугаазынын, дыл-домааның эвилең-ээлдээ төрөөн черинге, ада-иезинге, акы-дунмазынга, ада-чуртунга ынакшылындан; кээргээчел, ак-сеткидиг, сагыш човаачал, хүндүлээчел аажы-чаңындан; таныыр-даа, танывас-даа

кижилерге чоок, сагыш-човаачал сеткилинден база аңгы-аңгы чоннар-биле найыралдыг болурунга кижизиттингенинден илерээр.

Төрээн дылындан аңгыда, өске чоннарның дылын өөренири чугула дээрзин уругларга чажындан билиндирер, орус болгаш өске-даа дылдарны өөренири, билири кижиниң ниити культуразының деңнелиниң бедиин бадыткаар. Бедик мөзү-шынарлыг кижини, бир дугаарында, төрээн дылын билген турар уjurлуг деп чүвөгө уруглар кара чажындан кижизиттинер уjurлуг, ук байдал уругнуң быжыг хамааты туруштут бооп өзөринге салдарлыг.

Тыва чоннуң ниити культуразы, дылы, ажил-амыдыралының онзагайы уругларны төрээн дылынга чугаалап өөредириниң өзээн тургузуп турар.

ШНЧУӨС-га хамаарыштыр өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында чугаа сайзырадырының аргаларын мынчаар допчулай айыткан: харылзажылганың культурлуг байдалдары, төрээн дылын өөредилгениң ажил-чорудулга үезинде шингээттирери, улуг кижилер-биле харылзажылга байдалы, өөредилге программаның өске угланыышкынның адырлары-биле холбаштырары, уран чурулга, музыка, театр болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери база уран чечен чогаал-биле холбаалы.

II НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

2.1. Өредилге назыны четпээн уруглар өөредилгениң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулганың угланышкыннары

Өөредилге назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны 2-3 харлыындан эгелеп хулээп ап турары-биле уруглар назынын бөлүктээрин дараазыында назы-харга дүүштүр алган.

1. Бичии назынның бирги бөлүктүн уруглары (2-3 харлыглар).
2. Бичии назынның ийиги бөлүктүн уруглары (3-4 харлыглар).
3. Ортумак назынның бөлүүнүн уруглары (4-5 харлыглар).
4. Улуг назынның бөлүүнүн уруглары (5-6 харлыглар).
5. Өөредилге баар белеткел бөлүүнүн уруглары (6-7 харлыглар).

Уругларның назы-хары, тыва чугаа сайзырадыр ажил-чорудулгазының илеткелдиг угланышкыннар аайы-биле деңнелиниң тайылбыры.

Назы-харының аайы-биле уругларның бөлүү	Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулганың угланышкыннары
1-ги бичии бөлүк (2-3 х.)	«Мээң өг-бүлөм»
2-ги бичии бөлүк (3-4 х.)	«Төрелдерим ажил-ижи»
Ортумак бөлүк (4-5 х.)	«Мээң чурттап турар черим»
Улуг бөлүк (5-6 х.)	«Төрээн Тывам – байлак чуртум»
Школага белеткел бөлүү (6-7 х.)	«Төрээн черим делгемнери»

2.2. Немелде программаның өөредиглиг адырлары болгаш уругларның чугаазын сайзырадыр өөредилгениң адырларының интегративтиг харылзаалыының онзагайы

Бердинген программада беш өөредиглиг адырларының (образовательные области) угланышкыннарын тыва үлегер домактарга ундезилеп тургускан ШНЧУӨАЧ-ның түскай онзагай байдалынга, чер чурттунун ёзу чаңчылдары болгаш угаан медресел аажы-чаң, улус-биле чугаалажып билири дээш, оон даа өске даалганы тургузарын өөредилге черинге дүүштүр көрдүнүп турар.

Образовательные области	Өөредилгениң адырлары	Тыва чугаа сайзырадырының угланышкыннары
Познавательное развитие	Билигни шиггээдирин сайзырадыры	«Күзээнин чедер, Сураанын тывар»
Речевое развитие	Чугаа сайзырадыры	«Чечек черде, чечен менде»
Социально-коммуникативное развитие	Нитилелге харылзажырын сайзырадыры <i>(Хөй-ништи болгаш кижилер аразынга чурум сагырының үлүүн)</i>	«Ада сөзүн ажырып болбас, Ие сөзүн ижиң болбас»

	<i>болгаи дүрүмнерин сагып өөренирин кижизидип сайзырадыры)</i>	
Художественно-эстетическое развитие	Уран чүүл, долгандыр чараш чүүлдерге (уран чүүлдүң хевирлеринге даянып, иштики сагыш-сеткил байлашкыдары)	«Сагышты ыры-биле ажыдар, Чаяанны ажыл-биле ажыдар»
Физическое развитие	Күш-дамыр сайзырадыры	«Турза - узун, тутса - мөге»

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга чүгле «Чугаа сайзырадыры» деп адырга күүсеттинери болдунмас дээрзи билдингир. Ынчангаш ШНЧУӨС-га өөрөдилга-кижизидилгениң уткалыг кезээнде беш угланыышкыннарның аразында шупту сырый харылзааны сөс тургузуп турар. Ынчангаш уругларның чугаазын тыва сөс курлавыры-биле байыдар, аас чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга үстүндө беш угланыышкыннарның өзээ болуп, уругну бүгү талалыг кижизидип сайзырадыр ажыл-чорудулга-биле чергелешкек чоруттунар.

Уругнуң кижизиттингениниң, сайзыралының деңнелин тодарадыр бир кол демдээ чугаа, домак болганда, ШНЧУӨАЧ-га уругларның тыва чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга «Чугаа сайзырадыр» угланыышкындан аңгыда, өске арткан дөрт угланыышкын-биле холбаалыг чорударын сүмелеп кирип турарының чылдагааны ол.

Билигни шиңгээдирин сайзырадыры

«Күзээнин чедер, сураанын тывар»

Угаан-бодал кижизидилгези амыдырал-биле дорт харылзаалыг. Хүн бүрүдө бүгү чуртталгазының дургузунда кижиниң угаанын чаа билиг байыдар, сайзырадыр.

Назы-хар аайы-биле уруглар чоннуң ажыл-агыйы, октаргай, делегей, бойдус-биле оюннар таварыштыр билип ап, шиңгээдип эгелээр.

Тыва улустуң ажыл-амыдыралының дугайында чаа медээлерни оюннар, көргүзүглер дузазы-биле таныжып тура, уруглар агаар-бойдус болуушкуннарының, аң-мең, куштарның, үнүштерниң амыдыралында онзагай чүүлдер-биле таныжар, эскерип өөренир, чаа билиглерни боттарынга сиңирип аар.

Чаа чүүлдерни шиңгээдиринге сонуургал уругларның сагынтырын, тывызыын, эскериичелин сайзырадыр.

Төрөөн чериниң чечек-чимизин, оът-сигенин, аң-меңин, балык-байлаан, девискээрин, чонунуң ажыл-амыдыралын, ыры-шоорун, оюн-тоглаазын өөренири уругларның угаан-сайзырадырының бир үндезини болур.

Кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннарның үндезин ёзу чаңчылдары-биле таныштырып, хөй янзы билигни чыып, шингээдип алырының аргазы, чугаа сайзырадырының солун ажыл-чорудулгазы. Чаа билигни шингээдир.

Угаан-бодал кижизидилгези уругларның назы-харынга дүүштүр чоорту чорудар ажыл болганда, билиглерни амыдыралчы үлегер-чижектер-биле, чаа үениң янзы-бүрү солчулгазының аргаларын ажыглап тургаш өөредип, сайзырадырын чаа үе негеп турар.

Чаа билигни шингээдип тура, уругларның чугаазын чаа тыва сөс курлавыры-биле байыдар, национал бот-чоргааралды кижизидикчи башкы оттурар.

Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Долгандыр турар кижилер-биле харылзаа тудуп өөренириниң болгаш чурумнуг аажы-чаңны хевирлээриниң бир чугула аргаларының бирээзи аас чугаазы, дылы сайзыраңгай, чечен-мерген болурунга уругларны кижизидери болур. Улуг улустуң чугаалап азы номчуп бергени чүүлдерин сактып ап, чамдыктарын шээжилеп алыр арганы уругларга бээр. Хөй чуве сактып ап, чугаазын чаа сөстөр-биле байыдып чорууру уругларның угаан-медерелиниң сайзыралын быжыктырар, келир үеде угаанныг, чазык-чаагай аажы-чаңныг болуп өзөрүнгө салдарлыг.

Төрөөн (тыва) дылын дамчыштыр уругларны чер-чуртунга, өг-булезинге ынак болурун, «Тываның үндезин чурттакчызы мен» деп чоргааралды оттуруп билиндирери уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулгазының кол угланышкыны болур. Үндезин төрөөн (тыва) дылы өске дылдарны өөренириниң болгаш өске чоннуң ёзу чаңчылдарындан билип алырының дөзү болур дээрзин ада-иеге таныштырар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадырынга тыва улустуң аас чогаалы, уруглар чогаалы, уран чүүлдүн хевирлери улуг салдарлыг.

Чогаал маадырларының аажы-чаңын эскерип, улуг улустуң дыл-домаан өттүнүп, чечен-мерген чугаалап, угаап боданырын делгемчидерин уругларның дыңнаан чогаалдары хевирлээр.

Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас»

Хөй-ниити черинге сагыыр үлүү, дүрүмнөр уругларны, бир дугаарында, ниитилелге бодун шын алдынарын, кижилер-биле харылзажып билир кылдыр өөрениринче кичээнгей салыр; ийиде, кижилер-биле чугаалажып тура, бүгү чүве өй-чижектиг дээрзин уругларга билиндирип, тыва улустуң хүндүлээчел аажы-чаңыга кижизидери болур. «Авай», «ачай», «утбай», «акый», «дуңмай», «кырган-авай», «кырган-ачай» дээн чергелиг өске-даа төрөл харылзааларга хамаарышкан сөстөрни ажыглаар кылдыр чаңчыктырар.

Бирги бөлүктүн уруглары бодунга, эш-өөрүнгө эки хамаарылгалыг болурун, өг-бүлезинге, хөй-ниити черлеринге боттарын шын ап чоруурунун эге дүрүмнерин, үлүүн билип эгелээр. Улуг улустун сөзү, негелдези уругнун чурумунун хевирлеттинеринге, чоорту бот-башкарнып, чүвени шынга сайзыраарына дузалыг база сеткил-сагыштын чугула талаларын хевирлээр болганда, тыва улусчу кижизидилгенин байлак дуржулгазынга даянган оюннар херек кырында амыдыралчы чижектерге боттандыар.

Ортумак бөлүктүн уруглары бичии бөлүккө шынга алган харылзактыгынын өзү-дүрүмнерин ыяк шынга, оларны сагыр, улуг кижилерге, бичии дунмаларына хамаарышкан көргүзүткөргө киржир, уруглар садына эрттирер янзы-бүрү оюн-тоглааны боттандыар.

Улуг бөлүктүн болгаш школа кирер бөлүктүн уруглары хөй-ниити черлеринге сагыр болгаш дүрүмгө чагыртып, бодунун аажы-чаңын, дыл-домаан боду хайгаарап өөрениринге чаңчыгар. Угаап боданырын, долгандыр турар кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болурун болгаш бодунун кылган эки чүүлдери-биле долгандыр кижилерни өөртүп, бодунун сонургалын тып билир, эш-өөрү-биле ону сайгарып, түнээринге кижизиттинер.

Долгандыр кижилернин сөс-домаан дыңнаары, чагыг сүмезин күүседири, оларны хүндүлээр – кижизиг шынарын, биче сеткилдиг, дыңнангыр болурунун херечизи болур.

Хөй-ниити черинге чурум сагырынын нормаларына болгаш дүрүмнеринге чагыртып, тыва улустун чаагай чаңчылдары улуг улустун дилээн күүседип, хоржок деп кортпактаанын, көргүскенин, ыяттырганын билип, уруглар чажындан-на кижизиттинген турарын программада чугулалап турар.

***Уран чүүл, болгаш долгандыр турар чараш чүүлдерже сайзырал
«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаянны ажыл-биле ажыдар»***

Уран чүүл болгаш долгандыр турар чараш чүүлдерже сайзырал (художественно-эстетическое развитие) – уругнун салым-чаянын эскерип, деткири, сайзырадыры. Уран чүүлдүн аңгы-аңгы хевирлери: чурулга, танцы-сам, ыры-хөгжум, шиилер дузазы-биле уругларны чараш аажы-чаңга, мөзү-бүдүшке хевирлээр.

Уругларнын аас чугаазын сайзырадырына тыва чоннун уран чүүлүнге даянып, оон янзы-бүрү хевирлерин сеткил-сагыжындан чарашсынып, үнелеп билирин хевирлеп кижизидери бо угланышкында кол черни ээлеп турар. Чараш чүүлдү эскереринге, мөзү-шынарны сайзырадырына, чараш аажы-чаңга кижизидеринге өске чоннарнын бүгү хевирлери кижизидикчи салдарлыг: аас чогаалы, хөгжум, ыры, сам болгаш хол-биле кылыр ажылдар, каасталга болгаш оон-даа өске. Уругларнын чарашты эскерип, уран чүүлдүн хевирлерин сонургаар, боттарынын шаа-биле чогаадыкчы ажылдарны күүседип,

чогаадып, бодунуң холу-биле кылып өөрениринче кичээнгейни кижизидикчи башкылар углаар.

Уран чүүлдүң бүгү хевирлерин хар-назынынга дүүштүр уругларга таныштырар, оларның сонуургалын оттурар оюннар уругларның тыва аас чугаазын байыдары-биле холбаалыг болур. Шингээдиң ап турары сөс курлавырының утказын медресе билиринге чедир ыры-хөгжүмнүң салдары, аас чогаалының сүүзуннүү, төрөөн чериниң агаар-бойдузу, ада-өгбениң ажил-амыдыралы уругларның төрөөн черинге ынаан, чоргааралын улам ханыладыр база Тыва чуртунуң дугайында билиин делгемчидер.

Өгбелерниң бүрүн уран чүүлү – өпей ырыдан эгелээш, хөгжүм херекселдерин танып билири, чугаазынга ажыглап өөренири долгандыр бүгү чараш чүүлдерге угландыр кижизидилгениң эгезин салыр.

Тыва улустуң ус-шевер ажил-ижи-биле таныжылга, оларны кылып өөрениринге чугула херек херекселдерниң ат-сывын билири, уругнуң келир үезинде ус-шевер ажилдарга сонуургалын бедидер.

Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза – узун, тутса - мөге»

«Күш-дамыр сайзырадыры» уругнуң кадык-шыырак өзериниң таарымчалыг байдалдарын тургузуп берип, кадык өзеринге чүнү сагыырын, кандыг дүрүмнер барын оюннар болгаш көргүзүг кичээлдер дузазы-биле тайылбырлап таныштырар. Тыва чоннуң уругларның күш-дамырын сайзырадырынга оюннары чүгле кадык-шыырак болурунга таарымчалыг эвес, угаан-бодал хевирлээринге салдары улуг.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның чүгле күш-шыдалын дадыктырып быжыглаарындан аңгыда, амыдыралдың берге шылгалдаларын ажып эртеринге белеткээр.

Күш-дамыр сайзырадыры уругларның шимченгир, кашпагай, тудунгур, сагынгыр-тывызык болурун хевирлээр. «Матпаадыр» деп номнуң ужур-утказы уругларны сайзырадырынга эргежок чугула үндезин боор.

Тыныш органнын сайзырадырынга «Узун тыныш», кичээнгейлиг, кашпагай, шыырак болурунга «үш мөөрей» деп оюннар уругларга солун боордан аңгыда, кадык болурунга кончуг ажыктыг. Ынчангаш тыва улустуң ёзу-чаңчылдарында уругларның кадык өзеринге таарымчалыг байдалдар хөй. Тыва улустуң оюннарын өөредири, оюннар, беседа болгаш оон-даа өске аргалар дузазы-биле чорудары солун болгаш ажыктыг.

Уругларның күш-дамыр сайзырадылгазы күш-ажыл, мөзү-бүдүш, долгандыр бүгү чараш чүүлдерге кижизидилге аразында сырый холбаалыг. Тыва улустуң сүр-күчүзүнүн оюннарын өөренип тура, уругларның чугаа культуразы сайзыраар, сөс курлавыры байыр.

«Байлак Тыва дылым» деп өөредилгениң немелде даалгазы ёзугаар өөредилге назыны четпээн уругларның назы-харының онзагайын барымдаалап, бердинген темаларны шингээдирин кичээнгейинге алыр.

Программаны шингээткенинге хамаарыштыр уругларның чедип алыр ужурлуг билиглерин, мергежилдерни, чаңчылдарны канчаар хайгаараарының аргаларын программада киирген.

Уругларның назы-харынга дүүштүр аажы-чаң, угаан-медерел сайзыралын хайгаарал доктаамал чоруттунар болгаш программаны шингээткениниң түңнээр кезээнге хайгааралдарны канчаар чорудуп болурунун чижектерин киирген. Уругларның чер чурттуунун ёзу-чаңчылдары, аас-дыл, мөзү-шынар, сула-шимчээшकिनер дээш оон-даа өске сорулга-биле сайзыралының бот-тускайлаң, ниити хевирлеттингениниң деңнелин илередип болур аргаларның чижектерин сүмелеп киирген.

Эге өөредилгениң өөреникчилериниң өөредилге ажил-чорудулгазының үезинде чаа медээни билип алырының, ооң утказын шын угаап шыдаптарының арга-шинээн илередириниң янзы-бүрү чаа аргаларының түңнелдерин киирген. ШНЧУӨАЧ-ның школа баар белеткел бөлүүнге ажыглаарын сүмелеп киирген. Уругларның сайзыралын хайгаарап турар кижизидикчи башкыга уругнун сайзыралының дугайында тайылбыр кылырынга ажыглаттынар.

2.3. Немелде программада уруглар өөредилгезиниң адырлары болгаш тыва чугаа сайзырадыр угланышкыннар

2.3.1. Билигнин шингээдирин сайзырадыры

«Кузээнин чедер, сураанын тывар»

Сорулгазы: уругларның өөренип турар темазынга дүүштүр ниити медээден херек чүүлдү тып, ылгап, шинчилеп тыварын сайзырадыр, чоннун аас чогаалынга, амыдыралының дуржулгазынга даянып, тыва чугаага өөредир, чаа билигни дыңнап, өттүнүп, боданып шингээдириниң аргаларын таныштырып кижизидер.

Аажы-чаң, мөзү бүдүш тодарадырынга, болушкуннарның болуп турар чылдагааннарын тыва чоннун дыл-домаа, тывызыктар кайгамчык улуг салдарлыг. Угаан-медерел сайзырадырынга, чүвени сактып алырынга, санны санап өөрениринге тыва оюннар кончуг дээштиг.

Тыва тоолдарны дыңнап тура, уруглар черниң кыры, октаргай делгеми, оран-чурт, оларның девискээри, тургузуу дугайында билиглерни ап, сактып алыр.

Кадыкка, амы-тынга онза айыылдыг чүвелерни ылгап билиринге өөренип турар. Оюн «Артык херекселдер» (уруглар ниити чүвелерден айыылдыг эт-херекселдерни ылгаар).

1-ги бичин бөлүк (2 – 3 харлыглар)

«Мээң өг-бүлөм»

Дыңнаан тоолунда, көргөн чуруунда дириг амытаннар аттарын сактып адаар.

Өг-бүлө кезигүүнненин адап өөренир: «Бо авам», «Бо ачам»... Төрөл аймак чуруундан авазын, ачазын, угбазын, акызын, кырган-авазын, кырган-ачазын тывар, адаар.

Сюжеттиг чурукта кымның чүнү канчап турарын тодарадып адаар.

Чуруктарда дириг амытаннар, кижилер, эт-херекселдерниң аттарын адаар.

Дыңнаан тоолундан, көргөн чуруктарындан чүвөлериң хемчээлиниң дугайында сөс каттыжышкыннарын адаар: «Улуг өг», «Бичини анай», «Калбак тавак»...

Чүвөлериң өң-чүзүнүнүң аайы-биле тодарадып илереткеш, аңгылай салыр. Авазынга, ачазынга, акызынга...хамаарылгалыг чүвөлериң таарыштыр салыр.

Бердинген чуруктан дириг амытаннарның кылдыныын тодарадып адаар (аът дүрген, инек оожум...).

2-ги бичин бөлүк (3 – 4 харлыглар)

«Төрелдерим ажыл-ижи»

Башкының адааны сөстөрдөн эвилең-ээлдек сөстөрни тывар, шын адаар, сөс каттыжышкыны тургузар.

Сөс-биле оюн. Чаа шингээдиш турар сөстөрин чугаага ажыглап, оюннарга хереглээри («Ужар-ушпас», «Малдың эдери», «Мээң даайым»...).

Уелерге хамаарышкан сөстөрни адаары (дүн – караңгы, соок, коргунчуг, шимээн чок..., чай - изиг...), оларның-биле домак тургузары.

Тыва тоолдарда кижилер, дириг-амытаннар аттарын тып адаары. Төрелдер аттарын илередир сөстөр аразындан эр, кыс кижиге хамаарышкан аттарны тывары.

Сюжеттиг чурукту көргөш, бир бөлүккө хамаарышкан чүве аттарын чаңгыс черге чыыры. Оларның аттарын шын адап, сөс каттыжышкыны, домак тургузары.

Номнарның чуруктарынга даянып алгаш, харылзаалыг чугаа кылыры.

Бодунуң өг-бүлезиниң болгаш өске төрелдериниң адазының угун, адын адаары.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыг уруглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Чуруктарны көрүп ора, бодунуң чурттап турар чери-биле деңнээри. Дөмей болган чүүлдерин тыва дылга тодарадып айтыры, таныштырып чугаалаары.

Бодунуң болгаш өске төрелдериниң адазының угун, адын тодарадыры. Оларның чурттап турар черин адаары.

Сюжет-рольдуг оюннар. «Сайзанаң».

Чурттап турар чериниң дугайында сөс каттыжышкыннарын тургузары. «Чайлаг», «Күзег», «Кыштаг», «Чазаг» деп билиглерни сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тодарадыры.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарын дыңнап, ооң иштинден дааш, шимээн илереткен сөстөрни тывары.

Дыңнаан тоолундан эки маадырларны илередип тывар, маадырның аажы-чаңының эки талаларын тайылбырлаары.

Мергежилдерге хамаарышкан оюн. (Чижээ: «Малчын» деп оюнну ойнаар. Саанчы, чылгычы кижилерге херек эт-херекселдерни бөлүктөп чыыр).

Оюннар үезинде Тыва, төрөөн чер дугайында чуруктар чурууру, пластилинден сюжеттиг панорама кылыры.

«Тыва аал» деп темага панорама кылыры. Тус-тус кажааже малдарны тускайлап киирери.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

«Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

«Тываның төвү - Кызыл» деп темага чурук чуруур. Кызыл хоорайда онзагай черлер барын чуруктарга даянып чугаалаар.

Дыңнаан тоолундан, чечен чогаалдан тыва улустуң ажыл-ижинге хамааржыр үзүндүлөр барын тодарадыр.

Тываның картазындан чурттап турар черин (хоорайы, суурун) айтыр.

Кызыл хоорайда тураскаалдар-биле таныжар, таныыр, тайылбырлап шыдаар. Каа-Хем, Бии-Хем каттышкаш, Енисей болган деп билир. Каа-Хемниң, Бии-Хемниң үнген баштарында чүү деп суурлар барын өөренир.

Чурттап турар черинде, кырган ада-иезиниң, төрөлдөрүнүң чурттап турар черин айтыр. Ында кандыг хемнер, даглар барын тывар. Улуг улустан айтырып алгаш, эштеринге чугаалап бээр.

Кижизидикчи башкының негелдези ёзугаар саазындан, картондан хевирлер кылып, оларның тыва улустуң эдилелдериниң кайызынга дөмөй болурун эштеринге тыптырары.

Кажыктар-биле оюннар ойнаары. Аът чарыжынга хамаарышкан сөстөрни сактып алыры.

Дыңнаан тыва аас чогаалының хевирлеринден, чогаалдардан төрөөн чериниң дугайында чечен чугааларны, шүлүктөрни улуг улустуң дузазы-биле тывар, башкызынга, эш-өөрүңгө таныштырып чугаалап бээр.

Ада-иезинден, улуг кижилерден айтырып тургаш, Тывада ховар аң-мең, үнүштер дугайында чуруур, ооң дугайында эштеринге чугаалап бээр

Тыва чоннуң чурттаар оран-савазының дугайында, оларның онзагайын чугаалаар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

«Төрээн черим делгемнери»

Чурттап турар чериниң аайы-биле аржааннарны, хөлдерни, улуг хемнерни, дагларны адаар, эш-өөрунге чугаалап бээр.

Тываның төвү Кызылда культура болгаш спорт адырынга хамаарышкан черлерни ада-иезиниң, башкызының, чуруктарның дузазы-биле тывары, өг-бүлезинге, эштеринге таныштырары.

Тываның сүлде демдээнде чүнү кииргенин, ыдык тугунуң өң-чүзүнүң тодарадыр, оларның дугайында эштери, башкызы-биле чугаа кылыр.

Тываның ыдык ырын дыңнаар, шээжилеп алыр.

Тываның кожууннарының аттарын өөренип алыр, картадан тып өөренир.

Тыва Республиказының Чазаанын даргазы кым дээрзин ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тываның Россияда билдингир кижилериниң дугайында ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр.

Тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның байырлалдарын, оларның онзагайларын чугаалап билир.

Агаар-бойдустуң болуушкуннарынын, мал, аң-мең куштарның онзагайларын ада-иезиниң, башкызының дузазы-биле сактып алыр, эштеринге чугаалап бээр.

Россияда чурттап чоруур чоннарның тоолдарын, чогаалдарын башкызы-биле өөренир.

2.3.2. Чугаа сайзырадылгазы

«Чечек черде, чечен менде»

Сорулгазы: назы-харынга дүүштүр уругларның тодаргай эртемни өөрениринге чугула сөс курлавыры-биле уругларны чепсеглээр, оюн болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлериниң үезинде чугаазы сайзыраңгай уругну кижизидер, даалгаларга дүүштүр угаап-боданыр аргазын сайзырадыр.

Аас-дылы чечен-мерген кижилер чон аразынга бодун алдынып шыдаар, амыдыралдың бергелеринге торулбайн баар дээрзин тыва улустуң тоолдарында («Уш чүүл эртемниг оол», «Уран-Дойду», «Чыраа-Кулун»...) илереткенин билиндирер.

Дилегни, бодунуң бодалын, дыңнаан азы дыңнадыр дээн медээзин уругларга тода чугааладып өөредирин назы-харының онзагайын барымдаалап, ылаңгыя уругнуң чугаазының шын хевирлеттинер үезинде чорудары чугула. Уруглар кандыг-даа чугаа кылырда, баш удур боданыры херек дээрзин шингээдир. Уругну чугаазынга кичээнгейлиг болурун чажындан белеткээр.

1-ги бичии бөлүк (2 – 3 харлыглар)

«Мээң өг-бүлөм»

Өттүнүп азы чуруктан көрүп тургаш, мал-маганның эдерин көргүзөр. «Сайзанаң» деп оюнну эштери, башкылары-биле ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни бодунуң хирешаа-биле сактып, шын адаар:

- аяк-сава аймаа (паш, омааш, хымыш...);
- орун-дөжөк (чоорган, орун, сыртык...);
- эт-херексел (аптара, суугу, кыскаш...).

Арыг-силиг сагыырынга хамаарышкан бөдүүн сөстөрни өөренир (саван, аржыыл, дыргак...).

«Ачам – чолаачы», «Авам – эмчи», «Акым – чурукчу», «Угбам – даараныкчы» дээн хевирлиг рольдап ойнаар оюннар, сюжеттиг чуруктарга даянып, уруглар чаа сөстөр-биле таныжар.

Чуруктан кижиниң мага-бодунуң тургузуунуң адын адап өөренир.

Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин улуг улусту эдерти адаар.

Оюннар дузазы-биле тыва сөстөрни адаарын өөренир, сөс каттыжыышкыннарын тургузар, кыска домактарны сюжеттиг чуруктарга дүүштүр тургузар.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

“Төрелдерим ажыл-ижи”

Мал-маганның эдерин дыңнаан шүлүктеринге, чечен чугааларынга дүүштүр өттүнүп азы чуруктан көрүп, эдерин көргүзөр.

“Сайзанаң” деп оюнну ойнап тургаш, өгдө дериг-херекселдерни шын адаарын катаптаар, чоок кижилерниң кылып турар ажыл-ижинге хамааржыр сөс каттыжыышкыннары, кыска домактар, харылзаалыг чугаа тургузар.

Арыг-силиг болурунга хамаарышкан сөстөрни өөренир, катаптаар.

Сюжеттиг чуруктар, оюннар, чечен чогаалдар-биле таныжып, тыва кижиниң ажыл-ижинге хамаарышкан сөстөрни чугаазынга ажыглап өөренир.

Чуруктарда кижиниң мага-бодунуң кезектериниң адын шын адап өөренир.

Музейлерге барып азы таныжылга кичээлдерге тыва идик-хепке хамаарышкан чаа билиглер-биле таныжар, сөстөрни адап өөренир, улуг улусту эдерти адаар.

Эр, кыс кижилерге хамаарышкан дериг-херекселдерни, каасталгаларны адап өөренир.

Сюжеттиг чурукка кыска чугаа тургузуп өөренир.

Үннерни шын адаарынче угланган оюннар: “Шын ада”, “Дыңнап өөренили”.

Үлегер домактарны адап, сактып өөренир (бөлүктөп өөренир).

Чурукка дүүштүр өөрөнгөн чаа сөстөрүн ажыглап тургаш, бөдүүн домактар тургузар.

Мурнунга каап каан херекселдерни бөлүктөй салып өөренир (аяк-сава, мал-маган, дөргүл-төрөлдөр...).

Чоок кижилеринин ажыл-ижин таныштырар беседаларга киржир.

“Кырган-авам инек саап ор” деп темага чугаа тургузуп ойнаар. Сөс курлавырын байыдар (инек, хой, саар, хумуң, сандай, “саар-саар”...).

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Оюн «Аалга». Аалдың турар черин сюжеттиг чуруктардан тодарадып адаар (даг эдээ, шынаа, оргулааш). «Аалга» деп сюжеттиг чурукка кыска домактар тургузуп, харылзаалыг чугаа кылыр. «Аал», «Өг» деп темаларга хамаарыштыр сөс каттыжыышкыны, кыска домактар тургузар.

Өг иштинин дериг-херекселдерин адаар, хевирин тодарадып өөренир (ожук борбак, сыртык шөйбек...).

«Сайзана» деп оюнга рольдап киржир (аалчыны уткууру, аяк-шай сунары, удур-дедир менди солчуру...).

Чурттап турар черинин дугайында таныштырылгалыг монолог чугааны күүседип шыдаар (Мээң чурттап турар черим – хоорай. Хоорайның ады – Кызыл. Кызыл чараш. Ол хем кыдыында турар...).

Чурттап турар черинде онзагай төөгүлүг аттарны сактып алыр.

Тыва херекселдер, дериг херекселдер, мал-маган аттарын катаптаар, аас чугаазынга хереглээр. Сөстөрдө үннерни шын адаарынче угланган оюннарны ойнаар, үлегер домактар утказын чугаалап өөренир, тывызыктар тып өөренир.

Тыва тоолдарны рольдап ойнаары.

Сөстөрниң чоок, удур утказын тывар оюннарны ойнаар, удур чогаадыр оюн, кандыг-бир темага бөлүктөп, маргылдаалыг оюннарга киржири.

Сюжеттиг азы чаңгыс темага пластилин-биле чүвөлөр туткаш, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг чугаа тургузар.

Оюн «Экскурсовод».

Төрөөн чер дугайында солун, кыска чечен чугаа тургузар.

Хүндүлел ёзулалдарның сөстөрүн сактып ап, хүн бүрүдө ажыглаар.

Төрөөн чер, Тыва дугайында шүлүктөрни доктаадыр, чечен чугааларны башкылардан, ада-иезинден дыңнааш, эдирти чугаалаар.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

«Төрөөн Тывам – байлак чуртум»

Төрелдери-биле, чоннуң ажыл-ижи, ёзу-чаңчылдары-биле таныжылга уламчылаар. Кырган-авазының, кырган-ачазының чурттап чораан черлерин билир, ада-иезин дамчыштыр таныжар, чоок деткиш өөренир.

Тываның бойдус байлааның дугайында медээни сонуургаар, башкыларындан, ада-иезинден айтырып өөренир. Чуруктардан казымал байлактарның чижектерин тып, оларны сактып ап, чугаазыңга ажыглап өөренир. Аттарын шын адаар.

Оюн «Геолог», «Аян-чорук», «Угааныгбайлар».

«Ак-Довуракта даг-дүгү бар», «Чадаанада хөмүр-даш бар», «Шаган-Арыгда цемент бар» дээн чижектиг тайылбырлыг оюннарга киржир.

«Кым болур мен?». Мергежилдер сөстөрүн өөренир.

Оюн «Аалга». Тыва улустуң ажыл-ижинден алыр байлактар дугайында сюжеттиг чуруктардан азы рольдап ойнап тура, харылзаалыг чугаа тургузуп өөренир. Сюжеттиг оюннар «Дүк салыры», «Кидис кылыры», «Инек саалдазы», «Быштак кылыры».

Төрөөн чер дугайында чечен чугааларны, тоолдарны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Тываның аржааннары-биле таныжар. Өгбелерниң аржааннарга эмненип, канчаар дыштанырының ужур-утказын ада-иезинден, кижизидикчи башкыларындан дыңнап, билип алыр. Аржаанга өг-бүлезин-биле дыштанып турганын эштеринге, чугаалап бээр. Башкының дилээ-биле азы негелдезин-биле тайылбырлыг оюннарга киржир.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

«Төрөөн черим делгемнери»

Оюн «Мээң чуртум», «Мээң кожаларым», «Төрелдерим» (чурттунуң адын, хоорайың, сууруң, адресин билир...).

Эт-херексел, дериг-херексел, мал-маган аттарын сактып, чугаазыңга ажыглап турар.

Хем, сугларга хамаарышкан ёзу-чурумнарны сагып, сюжеттиг оюннар ойнап тургаш, чечен чугааларны дыңнап, рольдап ойнап турар, сактып аар.

Тываның улуг хөлдери. Балык-байлаң аттарын адаары, сактып алыры.

Төрөөн черинге, төрөл чонунга хамаарышкан үлегер домактарны сайгарар чугаага киржип турар.

Тывызыктарны тып, боду чогаадырын шенеп турар.

Тоолдарны, чечен чугааларны дыңнап, эдерти чугаалаар.

Чогаалдарны сонуургап, боду чогаадып шенээр.

Көргөн, билген, дыңнаан медээзин делгеренгей эдерти чугаалаар.

Сюжеттиг чуруктардан чүве аттарын, сан аттарын, демдек аттарын бөлүктөп адаар, ниити чүүлден ылгап тодараткаш, чүгө ынчаар кылып турарын тайылбырлап берип турар.

Сөс курлавырын чаа сөстөр-биле байыдып, чугаазынга ажыглап турар. «Төрөөн черим» делгемнери деп темага чугаа кылырынга ада-иениң, башкының дузазы-биле белеткенип, кайы-бир угланышкынга хамаарыштыр тайылбырлап чугаа кылып шыдаар: «Тываның даглары», «Авамның чуртунда даглар», «Кырган-авам чуртунда шынаа, оргулааш».

Кижиниң төрөөн чери, чурту деп билиишкин-биле улуг улустуң дузазын көрүп медресеп билип эгелээр.

Өгнүң эр, херээжен ээлериниң тус-тузунда хулээлгелерин, ажил-агыйын сюжет рольдуг оюннарга ойнап өөренир.

Төрөөн чер, ажил-агый, ёзу-чаңчылдар дугайында шүлүктөрни дыңнаар, сактып ап, эдерти чугаалаар, доктаадыр.

Тываның картазындан кожууннарны тып өөренир, кандыг байлактар-биле онзаланып турарын башкызындан, улуг улустан дыңнап, сактып алып, эдерти чугаалаар, эштеринге дамчыдып бээр.

Тываның билдингир кижилериниң (чогаалчылар, артистер, чурукчулар, чурт баштаңчыларын, эртемденнер), дугайында танып, адап өөренир, улуг улустан медээ чыыры, эштеринге чугаалап бээри.

Төрөөн чуртунга, ажил-агыйынга, ёзу-чаңчылдарынга хамаарышкан улуг улустуң чагыг-сүмезин, өөредиин сактып аар, билип алганын чугаалап өөренир.

Тываны кызыгаарлаан черлер дугайында медээни өөренир. Россиянын девискээринде биче-буурай чоннар дугайында медээни башкызындан, ада-иезинден билип ап, эштеринге таныштырар (картаны ажыглап өөренир).

2.3.3. Ниитилелге харылзажырын сайзырадыры

«Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижиң болбас»

Сорулгазы: хөй-ниити черлеринге бодун алдынып билир база кандыг-даа байдал тургустунуп келгенде, кижилер-биле таарыштыр чугаалажырынга чаңчыктырары, чараш мөзү бүдүшке уругну кижизидери, бот хуузунуң сайзыралынче кичээнгейин угландырып билирин сайзырадыры, тыва дылдың сөс курлавырларын уругларга өөредири.

1-ги бичии бөлүк (2—3 харлыглар)

«Мээң өг-бүлөм»

2-3 харлыг уругларның чугаазының сайзыралы аңгы-аңгы болур, ол чүүл уругнун өг-бүлезинге тускай сайзыралындан хамааржыр. Чамдык уругларның чугаазы шала чедингир эвес бооп болур, сөс курлавыры эвээш, а чамдык уруглар сөстөрни шын адап

турар, домактарны тургузарын углап турар болур.

Уругнун бо назынының үезинде чугаа сайзыралынче улуг кичээнгейни ада-ие, башкы салыры чугула, бо назын уруглары сөс курлавырын чыып, сактып ап, идепкейлиг курлавырлаар, ажыглап өөренир үези. Уруглар үннерни өттүнүп, сөстөрни дыңнап, чугаага ажыглап өөренип аар харык-шинектиг.

Уругнун дыңнап өөренир кичээнгейин, үннерни, сөстү адап тура, шын тынарынга өөредир оюн-мергежилгелерни ажыглаар.

«Авам, ачам, акым, угбам, дунмам» деп сөстөрнүн утказын билип, адап, холу-биле айтып, чуруктан танып, көргүзүп турар. Улут улусту эдерти кыска домакты катаптап шыдаар. Улут улустун билдингир кылдыр салган айтырыынга «Ийе», «Чок» деп харыылап азы бажы-биле согаңнадып «Ийе», «Чок» деп харыыны берип турар. Медээни берип шыдаар («Авам бо келди», ...), бодунга хамаарыштыр медээ («Суксап тур мен», «Соок тур»...), өске кижилернин чүнү кылып турарын дыңнадып турары («Ап алды». «Маңнап олур»). Ойнап тура, иштинде чугааланып турары («Мону ап ал». Дириг амытаннар өттүнүп: «Шу-шу», «Хөг-хөг» дээш оон-даа өске ...).

Харылзажырының аргаларын ажыглап турар: кый дээр («Бээр кел»), адын адап азы «авай», «акый»; дилээр, чоруп тура, байырлажыр.

Эвилен-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улут улусче «Силер» деп чугаалажыры («Маңаа олуруңар». «Борта олуруңар»...). Улус чүве бээрге, ийи холдап алып, «Четтирдим» деп чугаалаар.

Чурттап турар черинин адын өөредип каарга, билип, адап турар («Мээң бажыңым»). Өске өглерге келгеш, мөндилежир. Улус чүве айтырарга, кортпайн, дидим, ыткыр кылдыр харыылаар.

2 харлыг уруг боду чиигенип алырын медресеп билир, авазынга чугаалаар.

Бичин уруглар улут улусту өттүнүксээр, оларның чугаазын дораан өөрени тыртып аар, ынчангаш ада-ие, кижизидикчи башкы өг-бүлө этикедин сагып өөредир.

2-3 харлыгларның чугаазы чарт үнүп кээринге, чүвени сактып алырынга, шын адап өөрениринге «Мээң өг-бүлөм» деп темага янзы-бүрү ужур-уткалыг оюннарны ойнадыр, кыска шүлүктөрни доктааттырар, салаа-сайгыдынга, мага-бодун дадыктыларынга тыва улустун аас чогаалындан, амыдыралындан үндезилеттинген шимчээшкинниг оюннарны ойнадыр. Ойнаарактарын чыскаай салып алгаш: «Бо мээң авам», «Бо ачам», «Бо акым...угбам, даайым, күүйүм, чаавам, честем» деп адаттырып, ада-иениң, төрөлдөрдүн дузазы-биле хөй адаттырып, домактар тургустуруп өөредир.

Тускай темалыг оюннарның дузазы-биле уругларның тыва чугаазын сайзырадыр арга, мергежилгелерни кылдыртыр.

«Өг», «бажың» деп билиишкиннерниң ылгалын тодарады бээр, өгнүң, бажыңның дериг-херекселдерниң аттарын, өңнерин адап турар, домактарны тургузуптар харык-шинектиг.

2-ги бичии бөлүк (3-4 харлыглар)

«Төрелдерим ажыл-ижи»

Эш-өөрү, улуг кижилер-биле харылзажыр, дилегни күүседип турар (Айтырып көрем, өөрээниң илерет, дузалажывыт...).

Эвилен-ээлдек болурунун эге дуржулгазын билир, улуг улус-биле «Силер» деп чугаалажыры чаңчылчып бар чыдар.

Бодунун адын, адазының угун, авазының, ачазының аттарын хүндүлел ёзузу-биле адап турар.

Авазын, ачазын, чоок кижилерин таныырындан аңгыда, «даайым-күүйүм, акым-чаавам, угбам-честем, даай-авай» деп сөстөрниң утказын билип турар, харылзаалыг чугааның, бөдүүн аргаларын билип турар. Чуруктардан акызын, чаавазын болгаш өске-даа төрелдерин айтып, адын хүндүткел ёзузу-биле адап шыдаар.

«Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...» деп сөстөрниң уткаларын билип турар, оюннар үезинде сөстөрни ажыглап, сөс курлавырынче кирип турар. Малчын болгаш оон-даа өске мергежилдин кижилеринге хамаарышкан сөстөр-биле таныжып, сактып, шын адап турар.

Кижилерниң мага-бодунун кезектериниң аттарын, чувелерниң кезектериниң, бүткен чүүлүн, өңүн, шынарын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни билип турар (чүвүрнүн хончузу, ак-көк дээр, дүктүг тон, тас баш, хөй ыяш, чес хөнек, кежээ удуур, сылдыстыг дүн...).

Тыва улустун чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чуруктарны көрүп, чечен чугааларны дыңнап, аас чугаазынга ажыглап, сөс курлавырын байыдып турар.

Чуруктарны көрүп азы дыңнаан кыска тоолунда чүве аттарын «Кандыг?», «Чүнү кылып тур?», «Кайда?» дээн чергелиг демдек ады, кылыг сөзү тургузуглуг сөс каттыжышкынын тургузуп турар (чүгүрүк аът, аът оъттап турар...)

Бөдүүн домактарны тургузуп турар (угбам чанып келди, ачам ажылдап турар, мал оъттап турар).

Чугаазынга чаңгыс аймак кежигүннерни кирип турар (Циркке теве, аът, көгө-буга көрдүм).

Улус-биле ажык, хостуг чугаалажып турар (диалог чугаага, хөй улус аразынга чугаага киржилгелиг). Эптиг-эвилен чугаа кылырынга, бодунун сагыш-сеткил байдалын илередиринге чаңчыгып турар («Экии», «Четтирдим», «Байырлыг», «Меңээ солун»...).

Улустун аас чогаалындан тыва тоолдарны сонугаар болгаш оон-даа өске хевирлерин дыңнаарына ынак.

Чогаалда болуушкуннарны эдерти билип оар, маадырлар-биле кады хөлзеп, өөрүп билир.

Дыңнаан чогаалына дүүштүр сценажыткан оюннарга киржип турар.

Шүлүк, тывызык, үлегер чугааларны шээжи-биле чугаалап турар.

Номга ынак, ооң чуруктарын сонугаап көөр, чуруктарга дүүштүр харылзаалыг чугааны айтырыглар дузазы-биле тургузуп турар.

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар)

«Мээң чурттап турар черим»

Чүвелер, болуушкуннар болгаш бодун долгандыр турар байдалдарга дүүштүр медээлер дугайында башкызы, ада-иези, эш-өөрү-биле сайгаржып чугаалажып билир. Черлер, болуушкуннар аттары, кылдыныг илереткен чаа сөстөр-биле уругнун сөс курлавыры байып турар. Оюн «Кудумчуга» (хайгааралын чугаалаар), оюн-эскериг «Арга иштинде кымыскай өө», оюн-шилилге «Тайгада каттар» (адаар, өңүн тодарадыр).

Чурттап турар чериниң, ооң онзагайының дугайында улуг улустан дыңнап билир, сактып аар. «Хоорай-кода, суур-суму, аал-өг» дээн чергелиг сөстөр-биле таныжып, аас чугаазына ажыглап, чуруктарга, оюннарга хамаарыштыр домактарны, харылзаалыг чугааны кылып шыдаар. Оюн «Суурумнун кудумчулары».

Кызыл хоорай дугайында медээни сонугал-биле дыңнап, өскелерге чугаалап берип турар.

Бодунун чурттап турар девискээриниң дугайында медээни улуг улустун, кижизидикчи башкының айтып бергени-биле таныштырып билир. Даглар, хемнер, хөлдер аттары-биле таныжар, чугаазына шын ажыглап турар. Оюн «Тываның хоорайлары», «Чурттап турар черимде кудумчулар аттары», «Шын адаар» (башкы чүве адын айтырар азы чуруктан көргүзгө уруглар шын адаар).

Чүвелерниң кезектериниң аттарын, өңүн, шынарын, чүүден кылдынганын, турар черин, ай-хүн, амытаннар дугайында медээни тайылбырлап, сөс курлавырын байыдып турар. Оюн «Дедир чугаа» (антонимнер адаттырар), оюн «Дүрген адаар».

Чугаазына чүве аттарын, ооң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимнерин) билип, тып, ажыглап турар. Сөс курлавырында онзагай демдек аттары, кылыг сөстери, наречие, эвилелдерни кириштирип билир.

Ниити, хуу аттарны ылгап билир. Тыва дылда үннерниң онзагайын билир, шын адаарына чанчыгып турар. Чугаа үннерин шын адап билир. Дыңнаан медээзин, тоолун, чечен чугаазын аянын чугааларын өөренип турар.

Тыва чугаа аянын билир, аңаа дүүштүр домактарны тургузуп турар (сөглекчинин домактын соонга турары...). Оюн «Дериг-херексел» (аалга хамаарышкан, хоорайга хамаарышкан).

Чүвелер, дириг амытаннар (азырал, черлик) аттарын билир чугаа тургузарынга шын ажыглап шыдаар.

Чер-чурт дугайында улустуң аас чогаалында (тоолчургу чугааларда) кыска медээлерни билир, бодунуң билип алганының шаа-биле эдерти чугаалап турар.

Тыва чогаалчыларның чер-чурт дугайында бижээн чогаалдарын дыңнап танышкан. Уругларга бижиттинген тыва номнар-биле таныжып ап турар, билир.

Тема аайы-биле тывызык тургускан оюннар уругларның аас чугаазын байыдар. Уруглар бо үезинде кончуг сонuurгак, ада-иезинге, башкыларынга хөй-ле айтырыгларны салып, харызын ыяап манаар. Ол хөйну биликсээр. Таптыг, билдингир, чижектер киирип тайылбыр бээри, уругнуң бот-башкарнып өөрениринге салдарлыг.

Улуг улустуң (ада-иениң, башкының) талазындан айтырыгга харыы бербес, бужурганыр байдалдар чаш кижини хаалчак, бодунга бүзүрөвес, дидим эвес, кортук болу бээринге чедирип болур.

Уругларга чурттап турар чериниң онзагайын таныштырып, башкы кичээлдерни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазы, ёзу-чаңчылдары-биле таныштыгарын уламчылаар.

Тайылбырда чижек кылдыр аас-биле ойнаар оюннарның чижээн киирип турар, херек кырында ажыглаар оюннарның хевирлери хөй, башкының шилилгезинден хамааржыр. Ол дугайында чугааны дараазында эгелерде киирген.

Улуг бөлүк (5-6 харлыг уруглар)

«Төрээн Тывам – байлак чуртум»

Кижизидикчи башкының, ада-иениниң, медээ-харылзаалыг чепсектер (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейниң дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерни шингээдиң ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Чоок кижилеринге хамаарыштыр хүндүлел аттарын билир, оларның дугайында кыска чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва дугайында билии делгемчип, Тываның картазындан кожууннарны көргүзүп шыдаар. Тывада кандыг байлактар барын чуруктар көрүп, башкының беседазы болгаш экскурсиялар үезинде таныжар, сактып ап турар.

Тыва улустуң ажил-ижин билир, чуруктар дузазы-биле улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаптар.

Тыва улустун ажил-амыдыралынга, төрөөн черинге, ёзу-чаңчылдарынга тураскааткан чогаалдарга, тоолдарга, йөрээлдерге дүүштүр сценажыткан оюн-көргүзүглерге киржип, дыл-домаан сайзырадып турар.

Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзи, ада-иези, дөргүл-төрели деп билиишкенин угаап-медереп турар.

Тыва чугаанын аянынга дүүштүр (сөстөрүн адаарының онзагайы (сөс эгезинге чүве аттарын дүлөйзимээр үн-биле илередири: д-т; б-п); сөстөрдө ударение сөөлгү слогта дээрзин билип ап турар, нарын сөстөрүн шын адаары, домактарны тургузарының онзагайы) чугааланырын билип турар.

Бердинген темага (чурукка хамаарыштыр, дыңнаан чогаалынга дүүштүр) монолог чугааны тургузуп турар.

Диалог, хөй кижиге аразынга чугаага киржип турар, бодунун билиин, медээзин дамчыдып турар. Дес-дараалаштыр чыскаап каан сюжеттиг чуруктарга таарыштыр улуг эвес харылзаалыг чугааны тургузуп турар.

Бодунун көргөнін, дыңнаанын, хайгааралын тыва дылга чедимчелиг чугаалап турар.

Тыва чечен чогаалга сонугалдыг, тоолдардан үзүндүнү чедингир, уран (деңнелгелерлиг, эпитеттерлиг), аянын чугааларынга ынак. Рольдап ойнаарынга сундулут.

Тыва улустун төрөөн чер дугайында улегер домактары, ырылары, тывызыктары-биле таныш, күүседип турар.

Оюннар дузазы-биле уруглар аас чугаазын сайзырадыр, тыва шулуктерин, орус болгаш өске чоннарның тыва дылда очулдуруп каан чогаалдарын сонугап дыңнаар, эдерти чугаалаар.

Номчаан чогаалдарын эдерти чугаалап, сактып алганы-биле чуруктар чуруп, чурукта чүнү көргүскенин боду тайылбырлап өөренир.

Бодунун болгаш өскелеринин кылдыныына хамаарылгазын илередип шыдаар.

Сөс курлавыры байып, домактарны, харылзаалыг чугааны делгеренгей кылып турар.

Школага белеткел бөлүү (6-7 харлыг уруглар)

«Төрөөн черим делгемнери»

Башкының, ада-иезинин, медээ-харылзаа чепсектеринин (телевидение, радио, Интернет) дузазы-биле бодун долгандыр турар делегейнин дугайында медээлер-биле таныжып, чаа чүүлдерини шингээди ап, дыңнаан чүүлүн чугаазынга ажыглап, тыва дылынга дамчыдып турар. Аас чугаазында сөс курлавыры чаа тыва сөстөр-биле байып турар.

Уругнун сонуургалы улгадып, Тываның картазындан кожууннарны тып, УК кожууннарның онзагайын, мал-маганын, аржаан сугларын, хөлдерин танып турар кылдыр өөренир. Тыва дугайында кино-чуруктар дузазы-биле төрөөн чериниң бойдузунун онзагайын билир.

Тываның чамдык (бодунуң чурттап турар девискээринде) аржааннарын билир (аржааннарга кирериниң чурумун, ёзу-чаңчылдарны билир, эш-өөрүнге чугаалап турар...)

Алгыш-йөрөөлдерни шээжи-биле билир.

Өг-бүлө, дөргүл-төрөл, төрөөн чер дугайында медээлерни билир, харылзаалыг чугааны (шиңгээткен темазынга дүүштүр) тургузуп шыдаар.

Россия улуг чурт дээрзин медресеп билир, Оон иштинде Тыва хөй национал чоннуг, хөгжүп турар республика дээрзин билир.

Төрөөн чер дугайында харылзаалыг чугааны тургузуп шыдаар («Мээң кырган-авам чурту», «Малчыннарның ажылы», «Тывада азырал малдар», «Малдың ажык-дузазы»...).

Аас чугаа культуразын сагып турар. Бодунуң бодалын логиктиг шын илередип турар. Төрөөн чер, өгбелерниң ажил-ижиниң, бойдус дугайында медээни тургузуп шыдаар.

Тоолдарны, тоолчургу чугааларны эдерти чугаалап билир. Өөрөнгөн үлегер домактарның утказын дамчыдып шыдаар. Тывызыкты ыдып билир.

Бердинген слогтардан сөстөрни, сөстөрдөн домактарны тургузуп турар.

Чечен чогаалга ынак, чогаалчылар аттарын билир.

2.3.4. Уран чүүл, эстетиктиг сайзырал

«Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар»

Сорулгазы: тыва улустуң чүүлүнде (хөгжүм, ыры, чурулга, театр...) төрөөн чер, кады чурттап чоруур өске аймак чоннар-биле найырал болгаш оон-даа өске темалар-биле холбаалыг ыры, тоол, үлегер домак, тывызыктарны өөредир, уругларда бар салым чаяанны сайзырадыр, тыва чоннуң амыдырал чуртталгазында даянып, чараш мөзү бүдүшкө кижизидер.

Ырыларны назы-харга дүүштүр, тема аайы-биле ырлап күүседиринге белеткенир. «Өпей ыры», «Кадарчының ыры», «Аңчының ыры», «Аян чорукчунуң ыры», «Мал-маган дугайында ырылар» дээш о.д.ө.

Чон ырыларны ажыл-чорудулга үезинде ырлажып чораан дээрзин билип ап, «Дүк дою», «Тараа дою», «Тарак дою» болгаш оон-даа өске байдалдар үезинде күүседип чорааны-биле таныжып аар, ырлап өөренир.

Тыва чоннуң хөгжүм херекселдери-биле таныжар. Оларны тайылбырлаарынга чаңчыгар.

Уруглар ырыларын билири. «Анайларым», «Хүннээрек көжүп кел!», «Чочагай» дээш оон-даа өске.

Оюннар: «Чайлагга концерт», «Хөгжүм херекселдерин чуруулу, хол-биле тудуп кылып өөренили»...

Бичии бөлүктөн школага билеткел бөлүүнгө чедир

(2-7 харлыглар)

Бичии хемчээлдиг ырылар, көгүдүтлер, дүрген чугааларны күүседир.

Башкызын өтгүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хепкереринге, удударынга көгүдүтлерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржир.

Бот-ботарынга бөлүктөп концерт көргүзери.

Төрөөн чериниң бойдузун хумагалаар дугайында оюннар ойнаары, йөрөөлдер чугаалаары.

Тыва улустуң ыры, кожамыктарын өөренири, эш-өөрүнүң мурнунга байырлалдар үезинде күүседип бээри.

Тыва улустуң мал-маганга хамаарышкан йөрөөл, алганыг киирген тоолдарын дыңнаары, эдерти чугаалаары. Йөрөөлдерни доктаадып алыры.

Темалыг сценажыткан көргүзүглерге киржиң, бодунуң билириниң шаа-биле ыры, кожамыктарны күүсеңиң, үлегер домактың утказын тайылбырлап, тывызыктарны ыдып ойнаары.

Тыва улустуң байырлалдары. Байырлалдарның онзагайы. Янзы-бүрү темалыг байдалдарнын көргүзүүн оюн хевиринге эртирери.

Улустуң чаңчылчаан байырлалдарын сценажыдып ойнаары.

Тыва чогаалчыларны танып алыры, уругларга тураскааткан чогаалдары-биле таныжылга, ырларны күүседири.

Тыва ырлар, кожамыктар мөөрейинге киржири.

Тываның географтыг картазындан кожууннарны тып өөренири, кожуун бүрүзүндөн билдингир чогаалчыларны, ыраажыларны илередири.

Музейлерже экскурсия кылып, тыва улустуң уран чүүлүнгө хамаарышкан делгелгени көрүп, көргөн, билгенин ада-иезинге, башкыларынга, эштеринге чугалап бээри.

Оюннар (тыва улустуң национал байырлалдарынга дүүштүр): «Үүлө бүтсүн, чорук чогузун!», «Сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы», «Аалга кирген кижини аяк эриин ызырар», «Сагышты ыры-биле ажыдар», «Хөөмейим кагбас-ла мен», «Дыңгылдайлап ойнап берээл».

2.3.5. Күш-дамыр сайзырадыры

«Турза – узун, тутса – мөгө»

Сорулгазы: уругларның өөредилге үезинде угаанын, күш-ажыл үезинде эвес, кашпагайын, маргылдаа үезинде ааскыр-сөскүрүн оюннарга бадыйткаар байдалга кижизидер, тыва болгаш өске-даа аймак чоннуң маргылдаалыг оюннарын таныштырар, бодунуң күш-шыдалын быжыктырарын, аас чугаазының сайзыралын, арга-шинээн бедидеринге кижизидер.

Тыва улустуң байырлалдарының үезинде күш-шыдал, эрес-кашпагайының талазы-биле ойнаары.

Оюннарны ойнап күүседип тургаш, сөс курлавырын байыдып, аас чугаазынга ажыглап өөренири.

Оюннарга дүүштүр сөстөрүни шын адаары, сөс каттыжышкыннарын тургузуп, домактарны, харылзаалыг чугааны сюжеттиг чуруктар дузазы-биле тургузары.

Бичии бөлүктөн школага белеткел бөлүүнге чедир

(2-7 харлыгларга)

Салаалар, карактар-биле оюннар ойнаары (салааларның аттарын сактып аары). «Чылгычылар», «Алдын орду», «Алагатай», «Чыдыг кодан».

Оюн «Чарыш». Хаак аъттар мунуп алгаш, чаржыры. Аът тудуп, аргамчы октаарын өттүнери.

Кажык-биле оюннар (кажыктарның арнын тодарадыры). Оюннар «Аът чарыштырары», «Бодалгажыры»...

Оюн «Хүреш» (мөгениң кедер хевин танып, сактып алыры). Мөгелер өттүнүп девири. Хүреш оюнунга хамаарыштыр сөс курлавырын байыдары: дегээлээр, буттаар, бөөлдээр, чая тудар, чая кагар... Мөгениң сагыыр ужурларын, күүседир кылдынныгларын, хүрештиң бодүүн аргаларын танып, сактып алыры.

Оюн «Шыдыраа» (шыдырааның бодаларының аттарын адап өөренири, сактып алыры). Көштерни көжүп өөренири, «Мерзе», «терге», «ноян», «теве» болгаш оон-даа өске билиишкиннерни өөренип билип алыры. Оюнну ойнап оргаш, удурланыкчызы-биле сөс аянынга чижип ойнаары. «Буга шыдыраа».

Тыва улустуң оюннарында кирген сөстөрүни шын адап өөренири.

Сюжеттиг чуруктарны көрүп, домак чогаадыры.

Оюн «Ча адаары». Ча адып ойнаарыга сөс курлавырын байыдары.

Тываның алдарлыг, билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында башкызындан, ада-иезинден дыңнаан билиин эштеринге дамчыдып чугаалаары.

Тыва улустун оюннарында кирген сөстөрнү шын адап, сюжеттиг чуруктарга дүүштүр домактар тургузары, харылзаалыг чугаа чогаадып өөренири.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның оюннар дугайында тоолдарны, чогаалдарны дыңнааш, эдerti чугаалаар.

Тываның делегейге билдингир спортсменнериниң чуруктарын көрүп, сактып алыр. Оларның дугайында медээни башкыларындан, улуг улустан айтырар, дыңнаанын эштеринге чугаалап бээр.

Тыва чоннун байырлалдарында (дүк дою, тарак дою, буга байырлалы, шагаа, наадым...) тус-тус оюннарны сактып, сюжеттиг чуруктарга таарыштыр чугаа кылып өөренири. Сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг киржири, аас-чугаазын чаа сөстөр курлавыры-биле байыдары.

2.4. Кичээлдерниң кол сорулгазын тургузары

2.4.1. Немелде кичээлдин ажил-чорудулга планы

	Назы-хар аайы-биле бөлүктөр				
	1-ги бичии бөлүк	2-ги бичии бөлүк	Ортумак бөлүк	Улуг бөлүк	Школага белеткел бөлүү
Кичээлдин доктааттылган өөредилге шагының үргүлчүлээри (мин.)	10	15	20	25	30
Неделяда кичээлдерниң ниити саны	2	2	2	2	2
Неделяда өөредилге шагының доктааткан саны	20 мин	30м	40м	50 мин	1 шак
Өөредилге чылында кичээлдерниң ниити саны	72	72	72	72	72
Чыл дургузунда кичээлдерниң ниити хайгаараар үези	12шак.	18 шак	24 шак.	30 шак.	36 шак.
Чыл дургузунда өөредилге шагының доктааткан саны	360	540	720	900	1080

2.4.2. ТЕМАТИКТИГ ПЛАНААШКЫН

1-ги бичин бөлүк (2-3 харлыктар) Тема: «Мээң өг-бүлөм»

Сорулгазы: 2-3 харлыг уругларның нинти сайзыралының болгаш чугаазынын сайзыралынга дүүштүр өг-бүлө темазынга хамаарышкан тыва сөстөр-биле уругларны таныштырары база аас чугаазынга ажыглап өөредир, медреселдин-биле сактып алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Уругларга чоок төрөлдери *танып*, оларның *чүнү канчап турарын*, *санын* тодарадыш, *чурттап турар черин билгиринге* база чүвөлөр аттарын шын адаарынга өөредир. Тоолдарны *дыңнап билер*, *үлөгер домактарның* утказын билеп, сайзыралынга дүүштүр чугаалап өөренирин сайзырадыры.

Айы, неделяда өөрсинир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң өг-бүлөм!»	Бичип уругларга «авам», «ачам», «угбам», «дунмам» деп өг-бүлө кижигүннерин, бодунуң адын шын адап турар кылдыр өөредир. Чурук дузазы-биле өг-бүленин кижигүннерин тып, аас-биле шын адаттырар, кижиниң тургузуунуң кол кезектерин таныштырар. Кылып чорудар ажылдарның хевирлери. Уруглар биле уругларның аразында чөптүг харылзажыры. Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгээлин хайгаараары)	1-ги кичээл: «Таныжып аалы!»	Сөс курлавыры: экип, амыр, хүн, мээң Сөс каттыжышкыннары: мээң адым...
		2-ги кичээл: «Бо авам, бо ачам».	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам. Сөс каттыжышкыннары: авам эргим, ачам шыырак, авам чараш, авам эки, бо авам, бо ачам
		3-кү кичээл: “Мээң дунмам, мээң угбам”.	Сөс курлавыры: дунмам, угбам, мээң Сөс каттыжышкыннары: мээң дунмам, мээң угбам, угбам чараш, дунмам эргим,
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм».	Сөс курлавыры: холу, буду, арны, ишти Сөс каттыжышкыннары: авамның холу, ачамның буду, угбамның арны, дунмамның ишти, бо буду, бо караа.
Октябрь «Мээң өг-бүлөм»	Өг-бүлезинде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларның хөй азы чангыс деп санын тып өөредир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң	1-ги кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам»	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам Сөс каттыжышкыннары: мээң кырган-авам, мээң кырган-ачам, бо кырган-авам, бо кырган-ачам,

	кежигүннөрин тып, аас-биле шын адаттырып өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Чурук дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры		кырган-авамның холу, кырган-ачамның буду, кырган-авам чараш.
		2-ги кичээл: «Мээң акым».	Сөс курлавыры: акым, шыырак, кежээ Сөс каттыжышкыннары: мээң акым, бо акым, акым шыырак, мээң акым кежээ
		3-кү кичээл: «Чангыс азы хөй»	Сөс курлавыры: бир (бирээ), чангыс, хөй, бажың, кижип... Сөс каттыжышкыннары: хөй бажыңнар, чангыс кижип, хөй кижилер
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң өг-бүлөм» Катаптаашкын	Сөс курлавыры: бо, ачам, ачам, дунмам, угбам, мээң, холу, буду, арны, ишти, кырган-авам, кырган-ачам, акым, шыырак, кежээ, бирээ, чангыс, хөй, бажың, кижип
Ноябрь «Мээң башкым болгаш садпым»	Бөлүктө башкызының, ажаакчызының база бодунуң адын, эштериниң аттарын шын чугаалап турар кылдыр өөредир. Бодунуң харын, эштериниң харын шын чугаалап, санап билгиринге чанчыктырар. Бодунга хамаарыштыр медээни берип шыдаар, херек чүүлдерни башкызынга чугаалаар деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг ойнап күүседир оюннар - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Мээң башкым»	Сөс курлавыры: башкы, ынак, кижизидикчи Сөс каттыжышкыннары: мээң башкым, башкы чараш, кижизидикчи башкы, башкым ады...
		2-ги кичээл: «Мээң харым»	Сөс курлавыры: мен, үш, хар, сээң Сөс каттыжышкыннары: мээң харым үш, сээң харым үш.
		3-кү кичээл: «Мээң эштерим»	Сөс курлавыры: эжим, эштерим, найыралдыг, ойнаар, аттары, хары Сөс каттыжышкыннары: ынак эштерим, эжим ады..., эжимниң хары үш, найыралдыг ойнаар
		4-кү кичээл: «Кылдыныглар медээлээри»	Сөс курлавыры: удуур, чемненир, сускаар, соок, шылаар, аарышкылыг, хунаашпас, былаашпас Сөс каттыжышкыннары: сускап тур мен, аптап тур мен, удуурум ол, авам чедип келди, апарды, берди, эккелди
Декабрь	Оюннар дузазы-биле тыва сестерни адаарын өөренир, сюжеттиг чуруктарга дүүшгүр сөс	1-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «ийе», «чок»	Сөс курлавыры: ийе, чок.

«Мээң садигим»	катгыжышкыннарын тургузуп өөредир. Айтырыкта «life» азы «чок» деп харыыладып чаңчыктырар. Чамдык мергежилдер аттары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Дидактиктиг оюннар - Урутнуң чугаалажырынга сонургалын деткип, тургустунуп келген байдалдарга дүүшүр бичин уругта чугаалажыр органы бээр - Төрөөн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: Сөстөр-биле таныжылга «улуг», «бичин»	Сөс курлавыры: улуг, бичин, тавак, стакан, хлеб, Сөс катгыжышкыннары: улуг бажың, бичин ойнаарак, улуг тавак, бичин хлеб, бичин омааш
		3-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Сайзанаю» Шүлүк “Аптара” <i>Өсүүң дөрүн ээлээн Өндүр чараш аптара. Угулзалап каастаан Улуг сава – аптара.</i>	Сөс курлавыры: орун, стол, сандай, кавай, аптара, сууту, сыртык, чоорган, паш, омааш, эжик Сөс катгыжышкыннары: бо орун, улуг стол, бичин омааш, чараш сыртык, чаңгыс аптара, эжик аксы
		4-кү кичээл: Сюжеттиг, ойнап күүседир оюн: «Кым-дыр?»	Сөс курлавыры: башкы, эмчи, даараныкчы, чолаачы, тудугжу Сөс катгыжышкыннары: авам – эмчи, ачам, чолаачы, акым – тудугжу, угбам – даараныкчы
Январь Тыва улустун аас чогаалы. Тоолдар. Авторлуг тоолдар.	Бичин уругларга кыска хемчээлдиг тоолдарны номчуп тура, уругларның кичээнгеин хаара тудуп, оларның чугаазынга чаа сөс курлавырын немээр. Тоолду дыннап тура, дириг амытаннарга эки хамаарылганы кижизидер, оларның аттарын сактып алыр кылдыр өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды дыннааш, утказын дамчыдары - Чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: А. Шоюн «Койгунак»	Сөс курлавыры: хонук, кодан, ашак, бөрү, арыгже, чаргы, тулуп, хүлүмзүрөөн Сөс катгыжышкыннары: чаргы чарар, ашак биле бөрү, мени чипр дээн-дир, орук олчазы, хүнче көрүп
		2-ги кичээл: «Хайыракан»	Сөс курлавыры: ижээни, ат-алдар, Караты-Хаан, хайыракан, адыг Сөс катгыжышкыннары: кодан оглу, үңгүр казып, үңгүр казар, ажынмас боду ажынып
		3-кү кичээл: «Шокар дагаа»	Сөс курлавыры: чуурга, дагаа, каккан, чоонган, кайгап-харап, төрүп Сөс катгыжышкыннары: шаг шаандан, шокар дагаалыг, алдын чуурга, чара каккан
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң	Чуруктан тыва кижиниң кедер идик-хевин башкыны эдерти чугаалавышаан, чуруктардан тывар, сүттен кылган тыва	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, идик Сөс катгыжышкыннары: чараш тон, чылыг идик, улуг бөрт

байырлалы»	чемперниң аттарын адап өөрөнпр, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Өг тыва чоннуң чурттаар оран-савазы дээрзин билдирер. Тыва чоннуң азырап чоруур малдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Состер оюнун ажыглап ойнаар оюннар - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгешин хайгаараары) -Төрээн дылынга харылзажыры	2-ги кичээл: «Тыва чем»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, эът. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар»	Сөс курлавыры: инек, аът, хой, өшкү, оожум, дүрген Сөс каттыжышкыннары: инек оожум, аът дүрген, хой чараш, өшкү мыйыстыг
		4-кү кичээл: «Өг бистиң чоргааралывыс»	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге Сөс каттыжышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улуг паш
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичип уругларга чогаалдарны бичип чоруур чогаалчылар бар деп билдирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Уруглар биле уругларның аразында чөптүт харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыннаары - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Чечен чугаа. Хөвөнмей Ойдан-оол «Уранмааның ойнаар-кызы»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, херээжен, ынак Сөс каттыжышкыннары: ынак шүлүм, солун чогаал
		2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Час», «Ховаганмай»	
		3-кү кичээл: Эжер-оол Кечил-оол «Уя белең», «Шагым»	
		4-кү кичээл: «Ооржак Делгер-оол» «Долаана», «Бызаа»	
Апрель «Сонуургакпайлар»	Уругларны куштар-биле таныштырар. Үлегер домактар, көгүдүглер дузазы-биле уругларны куштарга ынак, куштарны тараа-биле чемгереринге өөредип чаңчыктырар. Үлегер домактарны уругларның сайзыралын	1-н кичээл: «Тараам турда, тодут-ла мен»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, оът-сиген, комбайн, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдөр, шөл сугарар, чаагай торг, чигирзиг печенье.
		2-ги кичээл: «Куштар – бистиң	Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көге-буга,

	барымдаалап доктааттырар. Тараадан кандыг чемнер кылырын таньштырар. Уругларны башкызын өттүнүп ойнаар-кызын чемгереринге, хептереринге, удударынга көгүдүглерни күүседир, сюжет-рольдуг оюннарга идепкейлиг кириштирер Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрөөн дылынга харылзажыры	өңүктөривис»	чалгыннарлыг, даштын Сөс катгыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик- чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку- куук, ку-куук, даштын соок
		3-кү кичээл: «Көгүдүглер»	«Бөөп-бөөп, бөпүйлөң», «Теп-теп, тебенек», «Каак- каак, кежээ кижип», «Бирээ, пий, караң шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!»
		4-кү кичээл: «Үлегер домактар»	Куш уялыг, Кижип чурттут. <i>Эртем чокта, Эртен база дүн</i>
Май «Сонуургакпай- лар»	Улустуң аас чогаалының биче хевирлерин ажылгавышаан, уругнуң аас чугаазын сайзырадыр. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Эдерти чугаалары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Ада-ие-биле кады ажылдажылганы сырый чорудары	1-ги кичээл: «Өпей ырлар»	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
		2-ги кичээл: «Кавай»	Сөс курлавыры: кавай, чымчак, удуур, чайгаар Сөс катгыжышкыннары: кавайга удуур, өпейни чайгаар, чымчак кавай
		3-кү кичээл: «Тывызыктар»	Дөрт булуң Дөңгүр эвес. (Апгара) Ашак кадай чогушту, Аал ништи тотту. (Согааш, бала) Даалык-даалык чоруктуг Талдар карты чемиштиг. (койгун)
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Бүдүн чыл тургузунда уругларның өөрөнгөн чүүлүн катаптаар.

2-ги бичин бөлүк (3-4 харлыглар) Тема: «Төрөлдерим ажыл-ижи»

Сорулганы: уругларның чоок кижилеринң нинти болгаш хуу аттарын адап, айтып билир, улуг-бичин кижилер аразында хүндүткел ёузузун сагып билиринге даянып, тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижинге хамаарышкан чаа сөстөрүн шын адап, утказын билип, аас чутаазына ажыглап өөрениринге, сөс курлавырын байыдарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр. “Малчын, чылгычы, кадарчы, саанчы, хойжу...” деп сөстөрүнң уткаларын билип турар болгаш янзы-бүрү оюннар үезинде сөстөрүн ажыглап, сактып ап, шын адап турарын чедип алыр.

Дидактиктиң мергежилгелер дузазы-биле чечен чутааларны дыннап, эдерти чутаалаар, шээжи-биле доктаадыр арга-шинээн сайзырадыр. Тыва улустуң аас чогаалынын дузазы-биле чоннуң сагылгаларын сайзыралының аайы-биле шинээдирин кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулганы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Экин, чаштар сады!»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, өг-бүленин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглел тургустуруп өөредир, уругларның чутаазын өг-бүлениң кежигүннерин илереткен сөстөр-биле, мергежилдер аттары-биле байыдар. Башкыларын хүндүлээр чорукка кижизидер. Уругларның чутаалаксаар күзелин деткир. Кылып чорудар ажылдар: - Түннел чутаага киржири - Дидактиктиң оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылына харылзажыры	1-ги кичээл: «Экин, чаштар сады!»	Сөс курлавыры: экин, байырлыг, амыр, хүн Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, эки өөренир, чаптанчыг чаштар
		2-ги кичээл: «Авам – эмчи, ачам – чолаачы» (анчы...) Е. Танова «Бичин чолаачы» Э. Кечил-оол «Чолаачы мен»	Сөс курлавыры: ава, не, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттут-терге, орук Сөс каттыжышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттут-тергени мунар
		3-кү кичээл: «Кырган-авам, кырган-ачам – малчыннар»	Сөс курлавыры: кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг Сөс каттыжышкыннары: малды кадарар, өгте чурттаар, мал тудар
		4-кү кичээл: «Башкы – хүндүткелдиг сөс»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлээр, дыннаар, ажаакчы Сөс каттыжышкыннары: ажаакчывыстың ады...,

			башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы
Октябрь «Алдын күс»	Чоок төрөлдөрин ончалап, аңаа хамаарыштыр харылзаалыг сөзүглөл тургустуруп өөредир, мергежилдер аттары-биле ам-даа байыдар. Уругларның чугаалаксаар күзелин деткиңир. Кылып чорудар ажылдар: - Түннел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Угбам саанчы, честем кадарчы»	Сөс курлавыры: угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемнің ады...
		2-ги кичээл: «Даайым хойжу, күүйүм даараныкчы»	Сөс курлавыры: даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина Сөс каттыжышкыннары: даайым хойжу, ол кежээ, күүйүм даараныкчы, ол ажылчын
		3-кү кичээл: «Акым – тудугжу, чөңгөм – (чаавам) садыгжы»	Сөс курлавыры: тудуг, тудугжу, акым, чөңгөм (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың Сөс каттыжышкыннары: акым тудугжу, чөңгөм садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың
		4-кү кичээл: Чурук-биле ажыл «Мээң төрөлдөрим ажыл-ижи» Катаптаашкын	Сөс курлавыры: ава, не, эмчи, эмнээр, эмнелге, ача, ада, чолаачы, оттут-терге, орук, кырган-авам, кырган-ачам, малчын, кадарчы, аал, өг, угбам, саанчы, инек, кадарчы, өшкү, честем, агаар, даайым, күүйүм, кежээ, даараныкчы, ажылчын, хойжу, хеп даараар машина, тудуг, тудугжу, акым, чөңгөм (чаавам), садыг, садыгжы, суур, бажың Сөс каттыжышкыннары: авам эмчи, ачам чолаачы, узун орук, эмнелгеге эмнээр, оттут-тергени мунар, малды кадарар, өггө чурттаар, мал тудар, ажаакчывыстың ады..., башкывыстың ады..., хүндүткелдиг башкы, кижизидикчи башкы, инекти саар, угбамның ады..., арыг агаар, честем кадарчы, честемнин ады..., акым тудугжу, чөңгөм садыгжы, суурда бажыңныг, чараш, улуг бажың
Ноябрь	Бичини уругну улугну улуг, бичинини бичини	1-ги кичээл: «Четтирдим» – деп	Сөс курлавыры: четтирдим, экизин, өөрүүр

«Чаптанчыл чаштар»	деп хүндүлөп өөредир, чораан черинге “Четтирдим” деп хуулгаазын сөстү ажыглап чоруурунга кижизидер. Ак биле кара өңнүн ылгалын билиндирер. Чүвениң эвээш, хөй деп түнүн билиринге чаңчыктырар. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Нипителде доктааттыгачын чурум ёзугаар дылдын нормаларын сагыш харылзажыры - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгээлин хайгаараары) - Төрөөн дылынга харылзажыры	хуулгаазын сөс»	Сөс каттыжышкыннары: улуу-биле четтирдим, өөрүп тур мен
		2-ги кичээл: «Силер – деп чараш сөс»	Сөс курлавыры: силер, улут, кижил, хүндүлээр, сагыыр Сөс каттыжышкыннары: улут улус, бичили кижил, хүндүлээр чорук
		3-кү кичээл: Өңнер (ак, кара)	Сөс курлавыры: кара, ак, өң, тоң, хана, пөс, өңнээр, будуур Сөс каттыжышкыннары: кара бурут, ак хана, кара идик, ойнааракты будуур, агартыр чугайлаар
		4-кү кичээл: Чангыс – хөй	Сөс курлавыры: эвээш, хөй, чангыс, ногаа аймаа, уруглар, уруг, оол, ыт, динс Сөс каттыжышкыннары: хөй уруглар, чаңгыс оол, хөй ыт, чаңгыс динс
Декабрь «Солун үе»	Уругларны дириг амытаннарга ынак, оларны канчаар камгалап болурунун аргаларынын дугайында билиндирер. Уругларның идепкейлиг чугаазын сайзырадыр, айтырыгларның дузазы-биле кыска домактарны тургузар болгаш сөс курлавырын байыдар. “Тараа чокта хлеб чок” деп билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары Кыдыындан хайгаараары (чүвөлери, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Сюжеттиг чуруктар-биле ажылдаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Кыжын куштар» Э. Кечил-оол «Ужуп кел», «Бора-хөкпеш» Е. Танова «Бора-хөкпеш», М. Күжүгет, «Бора-хөкпеш» О. Сувакпиг «Куштар хөөнү»	Сөс курлавыры: тараа, хүннээр, дөгөленир, уя, ыраажы, өңүктөр, амыраарлар, күжүрлер, өөрүшкүлүг. Сөс каттыжышкыннары: борбак хырны, хилнчек чок, күжүр хөкпеш, хырны тодуг, чылыг уя, куш оолдары, соок үе, таалап тодар, хүннээрке дөгөленир, хөглүг чаштар, куш ырл аар, чараш үн, күжүр тодуг
		2-ги кичээл: «Дириг амытаннар» О. Делгер-оол «Динчигеш» Э.Кечил-оол «Одунган адыг» М. Күжүгет «Адыг», «Динчигеш» Чурук-биле ажил	Сөс курлавыры: черлик, дириг, дилги, бөрү, адыг, динс Сөс каттыжышкыннары: сыргаларлыг кулактарлыг, динчигеш чараш, чыргап хонар аңчыгаш, казырыктыг тооруун, адыг күжүр, сырбаңнадыр оттурупкан, адыг ижээнинде, борбак арга, зоопарактыг хоорайже, улуургак чаң, дидим дүрген, динчигеш угаанныг, курлап аар, кажар дилги

		3-кү кичээл: «Азырал амытаннар» О. Делгер-оол «Бызаа», «Кулун», «Бактавас мен», «Анайлар болгаш эзирлер» шүлүктөр Э.Кечил-оол «Анайларым - пийнспейлер», «Бызаам», «Теве», «Аът»	Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер
		4-кү кичээл: «Тараам турда, тодуг-ла мен»	Сөс курлавыры: тараа, далган, шөлдөр, сугат, оът-сиген, комбайн, аъттыг терге, согааш-бала, тараа дүгү, тыва далган Сөс каттыжышкыннары: борбак хлеб, тараа шөлдери, шөл сугарар, чаагай торг, чигирзиг печенье.
Январь «Тыва улустун аас чогаалының кол хевири – тоолдар»	Улустун аас чогаалының кол хевири тоолдарны катаптап, оларның дузасы-биле чоннун сагып чоруур ужуллары-биле таныштырып, ээлдек-эвилек чорукка уругларны кижизидерин уламчылаар. Ооң-биле чергелештир орус улустун тоолу-биле база таныштырар. Очулга. Кылып чорудар ажылдар: - Тоолдарны дыңнааш, утказын чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Кино, мультфильм, шии көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Тыва улустун тоолу «Ийи күске»	Сөзүглел-биле ажыл
		2-ги кичээл: Орус улустун тоолу «Борбак далган»	Очулга. Сөзүглел-биле ажыл
		3-кү кичээл: Тыва улустун тоолу «Үш оолдуг ирей-кадай»	Сөзүглел-биле ажыл
Февраль «Шагаа – тыва чоннун	Тыва хептеринин хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнеринин аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип	1-ги кичээл: «Тыва хеп»	Сөс курлавыры: тон, кур, борт, кандаазын, шегедек, хоректээш, хурме, чувур, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөөниг,

байырлалы»	турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үениң төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билиндирер. Бурун шагдан өгнүүң болур болбас дүрүмнерин өөредир, кол дериг-херекселдерин билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Чурук-биле ажыл - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры		негей, чаргаш, ой тон, кажык, аът, инек, хой, өшкү Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чеңи чок, хаш идик, кышкы тон
		2-ги кичээл: «Тыва чем» О. Делгер-оол «Тыва чемнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөмө. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүт шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттун камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзинг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы, томаанныг чорук, кээргээчел чорук,
		4-кү кичээл: «Өг – тыва чоннун чурттаар оран-савазы» Тыва улустун эт-херекселдери. Өгже экскурсия.	Сөс курлавыры: хана, суугу, ширтек, орун, аптара, хараача, эжик, паш, өреге, өдек, мал, малчын Сөс каттыжышкыннары: борбак өг, бедик орун, чараш эжик, кидис өг, улут паш, арыг агаар, борбак хараача
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичип уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билиндирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чечен чогаалды номчааш, утказын дамчыдары - Доктааткаш, чугаалаары - Түннел чугаага киржири - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап чугаалаары, эдерти чугаалаары	1-ги кичээл: Э. Кечил-оол «Аът», «Тенекпей», «Хаван оглу»	Сөс курлавыры: чогаалчы, угаанныг, солун, шүлүк, чечен чугаа, уран-шевер, каас-чараш, херээжен, ынак, кайгап ханмас Сөс каттыжышкыннары: уруглар чогаалчызы, херээжен чогаалчы, уран-шевер одурут, ынак шүлүүм
		2-ги кичээл: «Екатерина Танова» «Шалың», «Чеченмаа», «Сашутка», «Хүнчүгеш»	
		3-кү кичээл: «Олег Сувакпиг» «Шивижигеш» ыры	
		4-кү кичээл: Ч. Кара-Күске «Диппейинин үлегери», «Шетте хар», «Кырган-авамның баскан	

	- Төрөөн дылынга харылзакыры	быштаа»	
Апрель Улустун аас чогаалының биче хевирлерп	Тывызык, үлегер домак таварыштыр уругларны хайгаараачал, эскерингел болурунга чаңчыктырар. Улустун аас чогаалы бичи уругларны кижизиг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Ыры-шоор, хөгжүм херекселдериниң дузазы-биле чугаа сайзырадыры - Плакат-биле ажыл (кижиниң тургузуун чуруп каан плакат) - Төрөөн дылынга харылзакыры	1-и кичээл: «Үлегер домактар»	Иелиг кыс шевер, Адалыг оол томааның. <i>Ада төөгүзү – алдын, Не төөгүзү – мөңгүн.</i>
		2-ги кичээл: «Тывызыктар»	Шуглак чок удуур, Суг чок чуннур. (Моортай) <i>Тывызыым – дытта, Тоолум – дошта (Дини, балык)</i>
		3-кү кичээл: «Өпей ырлар»	Өпей ырларны ырлап ора, уругларга өөредирп
		4-кү кичээл: «Көгүдүглер»	«Бөөп-бөөп, бөпүйлен», «Теп-теп, тевенек», «Каак-каак, кежээ киж», «Бирээ, ийи, караң шим!», «Аажок кежээ, эреспей», «Чаптанчыгбай, ыглава!»
Май «Чаптанчыг үе»	Кижиниң тургузуун өөренип тура, чүнү канчап билгир тодарадыр. Кавайны чүдөп кылып каанын, ойнаар-кысты канчаар чыттырарын уругларга сонуургадып көргүзөр. Уругларны бичингизден угаан-сарылдыг, эт-севинге камныг болурунга кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Түннел чугаага киржирп - Даяныр сөзүгдөл чок, чогаадып чугаалаары - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрөөн дылынга харылзакыры	1-ги кичээл: «Кижиниң тургузуу»	Сөс курлавыры: хол, бут, баш, кулак, думчук, салаа, салаалар, дыргак, дыргактар, баш дүгү, чаак, карак, моюн, чүстер, ишти, ооргазы, дискээ Сөс каттыжышкыннары: дыбжы кулак, чараш карак, узун салаалар, кызыл чаак, ишти тодуг, будаан дыргактар, узун чаш, арыг-силлиг мага-бот
		2-ги кичээл: «Кавай»	Уругларның бот-боттарының аразында харылзаалыг чугааны чорудары-биле оюнну ойнадыр, өпей ырын ырлап, ойнаар-кысты чайгаар.
		3-кү кичээл: «Чүнү кылып билгир мен»	Сөс курлавыры: удуур, чемненпир, чуруур, шураар, ойнаар, бижир, номчуур, тенектенпир, ижер, кылаштаар, шошкур, мегечиннээр, каастаар, мегелээр, каттырар, шошкур Сөс каттыжышкыннары: арыг-силлиг чемненпир, үе-шагында удуур, ыткыр номчуур, оожум

			кылаштаар, чараш бижипр, шагында ойнаар.
		4-кү кичээл: «Катаптаашкын»	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи

Ортумак бөлүк (4-5 харлыглар) Тема: «Мээң чурттап турар черим»

Сорулгазы: уругнун бодунун чурттап турар чериниң тус-тус онзагайы-биле таныжарынга, оларның ужур-утказын билип, тайылбырлап өөрениринге таарымчалыг бапйдаптарны тургузуп бээр. Бодунун ат-сывын, фамилиязын, адазының адын долзуу-биле адап, бажынынын адресин ыяк билир кылдыр өөредир. Тараа, кат-чимис болгаш өске-даа культураларның ажык-дузазын билип алырын чугаалап бээр, үнезин оюннар, чуруктар болгаш өске-даа ажыл-чорудулга дузазы-биле билиндирери. Уругларны бичинизинден тура ажыл-ишчи, эрес-кежээ, күш-ажылды үнелеп билиринге өөредир болгаш кижизидер.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Күс»	Уругларның эге билинге даянып алгаш, «Кым?» деп айтырыпта шын тода харыылап, чүнүн дугайында чугаалажып турарын билиндирери. Куску үениң онзагай демдектеринче эки кичээнгейни салырын, билген чүүлдерин билдинтип, тода чугааладып өөредир болгаш бойдуста бүгү чүве тудуш-сырый харылзаалыг дээрзин хайгаарадыр. Айтырыглар дузазы-биле домактарны делгемчидер. Кылып чорудар ажылдар: - Дидактиктиг оюннар - Төрээн (тыва) дылынга харылзажыры - Чуруктар-биле ажыл - Аас чугааның хевирлери-биле ажылдаары	1-ги кичээл: «Күс. Экип, эш-өөрүм!»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүт, чайын, сууржун Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүт хүн, кызыл хүн, эки өөренир
		2-ги кичээл: “Күскү дүжүт.”	Сөс курлавыры: морковь, согуна, свекла, огурец, картошка, чеснок, помидор Сөс каттыжышкыннары: кызыл-ногаан, ажыг согуна, хүрен
		3-кү кичээл: «Ыяштар». Дидактиктиг оюн «Кайы ыяштын чимизи-дир, тып»	Сөс курлавыры: хадын, шиви, дыт, пөш, ыяш, уну, будуктары, бүрүлери, мочургазы, сыргазы Сөс каттыжышкыннары: дыттын чөвүрээни, хадынның чулуу, шивиниң инелери
		4-кү кичээл: «Тараа-буянын чөм». Беседа	Сөс курлавыры: тараа, тараачын, тарыыр Сөс каттыжышкыннары: адыш ишти, тарааны тарыыр, өзүп кээр
Октябрь «Мээң өг-	Өг-бүлезинде чоок кижилерни канчаар адаарын, оларның хөй азы чангыс деп санын	1-ги кичээл: «Мээң өг-бүлөм» Л. Чадамба «Авай, ачай» деп	Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг-

бүлөм»	тып өөрөдир. Чурук дузазы-биле өг-бүлениң кежигүннерин тып, аас-биле шын адаттырып өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрнү, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Уран-чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Төрөөн дылынга харылзажыры	шүлүүн доктаадыр.	бүлө Сөс каттыжышкыннары: адазының угу, бичин дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи утбам, найыралдыг өг-бүлөм, кезээ акым
		2-ги кичээл: Тоол «Дөрт алышкы» деп тоолду чугаалап бээр	Сөс курлавыры: Шаашкак, Ары, Сыгырга, алышкы, чөнүк, ачылап, одуртур, ойладып, чалбаңайнып, сыгырып Сөс каттыжышкыннары: Үзүт-ховаган, шыяаан ам, бурунгунун бурун шагда, буга-деге, салым-чаяан
		3-кү кичээл: «Мээң бажыңым». Сюжет-рольдуг оюн «Бисте аалчы келген, ону шайладылыңар»	Сөс курлавыры: аалчы, шайладылыңар, экип Сөс каттыжышкыннары: кирип моорланар, дөрже эрттнер, шайдан ижинер, менди чаагай
		4-кү кичээл: Мергежилдер. Чурук-биле ажыл «Мээң өг- бүлөм!»	Сөс курлавыры: башкы, чолаачы, эмчи, дарга, аштакчы, садыгжы Сөс каттыжышкыннары: авам башкы, ачам чолаачы, акым сургуул, утбам өөреникчи, дунмам
Ноябрь «Чурттап турар черим»	Ноябрьның 1-нин хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Кылып чорудар ажылдар: - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржири - Нипитилелде доктааттыг чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагыш харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: Тайылбыр чугаа «Тыва дыл хүнү»	Сөс курлавыры: хүн, төрөөн, эргим, дыл, хүндүлээр Сөс каттыжышкыннары: Тыва дыл, хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чараш эвес сөстөр
		2-ги кичээл: «Ынак суурум Сарыг-Сеп». Чурук-биле ажыл	Сөс курлавыры: суурум, Сарыг-Сеп, Сөс каттыжышкыннары: чараш черлер, делгем кудумчулары, суурум чурттакчылары
		3-кү кичээл: «Суурум чанында даглар, хемнер»	Сөс курлавыры: даг, хем, чоогу, ырак, бажы, кадыр, терен, агым, Енисей, Мерген Сөс каттыжышкыннары: хем чоогу, агым хем, Енисей хем, кадыр даг
		4-кү кичээл: «Авалар хүнү» А. Даржай "Ава" чечен чугаа. Чуруктар-биле ажыл:	Сөс курлавыры: ие, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктут,

		С.К. Ланзы «Портрет матери». С. III Саая «Две матери».	ипти-хонну, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг нем, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
Декабрь Тыва улустун аас чогаалы	Кышкы үениң онзагай демдектеринче эки кичээнгейни салырын, билген чүүлдерин билдингир, тода чугааладып өөредир болгаш бойдуста бүгү чүве тудуш-сырый харылзаалыг дээрзин хайгаарадыр. Айтырыглар дузазы-биле домактарны делгемчидер. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Хуулгаазын кыш». Чурук-биле ажыл.	Сөс курлавыры: пышкан, кышкы үе, алгап-йөрээп, өзээ, харжыгаштар, аккыр Сөс каттыжышкыннары: хар пышкан, бодунуң өзээн, аккыр харжыгаштар
		2-ги кичээл: Э. Кечил-оолдун «Баштайгы хар» деп шүлүүн аянын номчуп бээр.	Сөс курлавыры: хоюг, аккыр, чаштар, дашкаар, халчып, энмежок, каранналы Сөс каттыжышкыннары: уруп чаапты, арын-башче, аткан октар, хөмө дээптер, хевир-дүрзү, кадыр ниде
		3-кү кичээл: «Кышкы аргаже аян-чорук»	Сөс курлавыры: арга, арыг, кыжын, агаар, ыяштар, селгүүстээр Сөс каттыжышкыннары: кышкы арга, аян-чорук, арыг агаар, ыяштар удаан
		4-кү кичээл: «Чаа чыл байырлалы». О. Сувакшиттин «Соок-Ирей» деп шүлүүн номчуп бээр.	Сөс курлавыры: Соок-Ирей, ирей, сөңнүг, чалаттырар, сегел, сеткил-чүрээ Сөс каттыжышкыннары: солун ирей, чаагай сөңнүг, чолдуг ирей, сегел салы, курлак четкен, чылыг ирей
Январь «Чашкы үем»	Аас чогаалынын биче хемчээлди хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралынын байдалын, кижилериниң аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар:	2-ги кичээл: «Тывызыктар»	Самдар эвес хирезинде, Чамашкызы көвей (Инек) Аргада ак баштыг ашак олур (Төжек) Буян талдың буду чүс «Тараа»
		3-кү кичээл: «Үлегер домактар»	1. Сеткилдің бичези херек, саваның улуу херек. 2. Аалга кирген кижин, аяк эрпн ызырар. 3. Кижин болуру чажындан,

	- Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрзэн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар» (Матпаадыр, «Тыва улустун тоолдары»).	Аът болуру кулунундан. «Үш чүүл эртемниг оол», «Хадын-Кыс», «Дөң-Хөөжүк», «Койгун биле бөрү», «Пар», «Дилгижек-оол биле Адыг»
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тоолчургу чугаалар таваыштыр уругларны чурттап турар чериңге ынак, оон төөгүзүн билр кылдыр өөредир. Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келр үениң төрзэн чуртунун камгалакчылары дээрзин билдирер. Кылып чорудар ажылдар: - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Тоолчургу чугааларны дыңнап, оларны эдерти чугаалаары - Төрзэн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Шагаа байырлалы – биле таныжылга»	Сөс курлавыры: Шагаа, мунган, кажык, даалы, тевек, чуңгузундан, маргылдажып, чултуп, ыймактажып, өөрүп Сөс каттыжышкыннары: шагның чаагай, оюн-тоглаа, шаа безин, чаңчыл сагып, чалажып-даа, мага хандыр, хавак черде.
		2-ги кичээл: «Тыва хеп» деп темага кыска харылзаалыг чугаа тургузар.	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хөрөктээш, хүрме, чүвүр, идик, ук, депки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон
		3-кү кичээл: «Тыва чөм». «Шаажанда шай» деп чечен чугааны номчуп бээр	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өрөме Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүтүт шай, чаглыг эът, чигирлиг курут
		4-кү кичээл: «Тыва оюннар» Оюн: «Аскак – кадай», «Кажык», «Хүреш», «Тевек»	Сөс курлавыры: аът, пнек, хой, өшкү, дөрт, арга Сөс каттыжышкыннары: дөрт тала, кажыктың азы, хой дүжер, оюн ойнаар, чараш оюн
Март «Час»	Часкы үениң онзагай демдектеринче эки кичээнгейни салырын, билген чүүлдери билдингир, тода чугааладып өөредир болгаш бойдуста бүгү чүве гудуш-сырый харылзаалыг дээрзин хайгаарадыр.	1-ги кичээл: «Час». Частың онза хевирлерин мнемотаблища дузазы-биле тодарадыр. Ч. Кара-Күскенин «Час» деп шүлүүн доктаадыр.	Сөс курлавыры: час,чазын, кушкаштар, чылыг, эриш, доьш Сөс каттыжышкыннары: час душкен, кушкаштар чанып келген, хар эриш эгелзэн, доштар тыптып келген

	Айтырыглар дузазы-биле домактарны делгемчидер. Кылып чорудар ажилдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларнын бот-боттарынын аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	2-ти кичээл: К. Чульдум «Авай, авай, авайым» Номчулга ному ар. 77 «Март 8»	Сөс курлавыры: авайым, отчугаш, орай, дүне Сөс каттыжышкыннары: авыралдыг авайым, орай дүне, отчугаш дег, чырык сен
		3-кү кичээл: Тыва улустун дириг амытаннар дугайында «Чыраа кулун», «Аскыр дагаа биле ыт» деп тоолдарын уругларга тоолдап бээр.	Сөс курлавыры: чыраалаары саяктаары челери Сөс каттыжышкыннары: Чыраалаары – чангыс чарыккы холун, будун ырадыр октап, аянынг чаяннавашпаан, дыка дурген чорууру. Саяктаары – чангыс чарыккы холун, будун денге ырадыр октавышаан,шала дурген чорууру Челери – солагай холун он чарыккы буду-биле денге октап, эн дурген чорууру.
		4-кү кичээл: Эдерти катаптап чугаалаар. Тыва улустун «Ирей, кадай биле Алдын кушкаш» деп тоолун уругларга тоолдап бээр.	Сөс курлавыры: кагарга, куруг, чалгаапай, ос-хорум, өг, эдилели, каас, чүзүн, ончалап, калын, хаан, албаты, улдаан, ядараанывыс, бпезги-ле, самдар. Сөс каттыжышкыннары: ирип хозаан төшке, алдын кушкаш, кандыг аайлыг, кодан сынмас, аалаан-шилтээн, чагырар-дужаар.
Апрель «Ойнап тура, өөренир мен»	Часкы үеде уругларның харык-шинээ арай-ла кошкай бергенинден, оларны арыг агаарга оюн таварыштыр билишнин деңнелин хынап ап болур. Октаргайже баштай ушкан кижин Гагарин деп билиндирер. Кылып чорудар ажилдар: - Уругларнын бот-боттарынын аразында чөптүг харылзажыры - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-п кичээл: Оюн «Азырал амытаннар».	Сөс курлавыры: инек, бызаа, хой, хураган, өшкү, анай, аът, кулун, амытаннар Сөс каттыжышкыннары: инекти саар, өшкүнү кадарар, хойну имнээр, аътты мунар, хураганны эмзирер
		2-ти кичээл: «Черлик амытаннар»	Сөс курлавыры: адыг, ирей, бөрү, дилги, черлик хаван, койгун, буур, сыын, мыйгак, элик, хүлбүс, амытаннар Сөс каттыжышкыннары: кажар дилги, коргунчуг адыг, кортук койгун, бичии хүлбүс
		3-кү кичээл: «Куштар – бистиң өнүктөривис»	Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, дээлдиген, дуруя, кара-баарзык, куу, көк-хөкпеш, кызыл-оок, медээчи,

			өдүрөк, сааскан, таан, торга Сөс каттыжышкыннары: кышгаар куптар, чанган куптар, айлаң-купкаштын ырызы
		4-кү кичээл: «Саннар, Өңнөр». Дидактиктиг оюн «Чинчини дөмөй өңнүг хендирге дизерп»	Сөс курлавыры: саннар, өңнөр, бир, ийи, үш, дөрт, беш, ак, кара, кызыл, сарыг, ногаан, көк, чинчи Сөс каттыжышкыннары: хөглүг саннар, янзы-бүрү өңнөр, хендирге дизер, дөмөй өңнүг
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдын болгаш тайбынның хүнү деп билиндирерМай 9-туң хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тиллелге хүнү деп өөрөдир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдар: - Эдерти чугаалаары - Урутларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Май 1 – күш-ажылдың байырлалы»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгерезин, тайбың амыдырал
		2-ги кичээл: «Курт-кымыскаяк». Х. Ойдан-оолдун «Анайжыгаш биле кымыскаяк» деп тоолун номчуп бээр	Сөс курлавыры: чимис, шыкка, анайжыгаш, ыңай-бээр, кымыскаяк, ыы-сыы, мээс Сөс каттыжышкыннары: айыраң чайт, анайжыгаш дешкилеп, чаржынчыг ыылааш, дигтип чадап, чечек дөзүндө, бөзүр-бөзүр хаяларлыг
		3-кү кичээл: Эдерти катаптап чугаалаар. Ч. Кара-Күскениң «Шупту-ла чарап болзун» деп шүлүүн доктаадыр	Сөс курлавыры: байырлалда, сундум, четтирдим, уруукум, уу-чак Сөс каттыжышкыннары: ама долдур, авам өөрдү, кезээ шагда, чурааны-даа, тарааны-даа
		4-кү кичээл: «Чай. Чайның онза хевирлери». В. Берестовтун «Хөглүг чай» деп шүлүүн аяныг, тода номчуп бээр	Сөс курлавыры: чуук, бүдүш, бөөлденир, пат-ла, кызыл-даван Сөс каттыжышкыннары: магалыг-ла дагаа-дыр, бажы чүглүг, оеэ чөөктүг, даргырткайнып маннагылаан, дээгин шаанче шырбангылаан, копеен ойбаннаткан, куураңайндыр бөөлдегилтээн

Улуг бөлүк (5-6 харлыглар) Тема: «Төрөн Тывам – байлак чуртум»

Сорулгазы: Улуг бөлүктүн уругларынга бодунун төрөөн (тыва) дылынга бодалдарны тода, чиге, чедимчелиг илередип өөренир таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээри. Төрөөн чурт дээрге аалы, өг-бүлөзү, ада-нези, дөргүл-төрөли деп билиндирер. Төрүттүнген черинин төөгүзүн, ында чурттап чоруур билдингир кижилерин, бойдузунун онзагайын уругларга билиндиреринге тааржыр сөзүткөлдөрүн, шүлүктөрүн, кыска чечен чогаалдарны таныштырып, оларны эдерти чугааладып өөредир. Чурттап турар черинге хамаарышкан ыдыктарны (сүлдө-демдек, ыдык ыры) сактып ап, оларнын ужур-утказын медресе алырын кижизидер. Улустун аас чогаалындан, улук кижилеринин чугаазындан дыңнап, аас чугаазын сайырадыры.

Айы, неделяда өөренир темалар	Сорулгазы, сорулганы чедип алырда, кылып чорудар ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры Сөс каттыжышкыннары
Сентябрь «Күс. Экин, эштер!»	Уругларнын эге билинге даянып алгаш, өг- бүлөзүн ончалап билир, башкыларын хүндүлээр, кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринче эки кичээнге келип салыр, чаштар бажынындан тура чурттап турар бажынынга чедир орукту билер кылдыр өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харызажып тура, чугаанын сайыралынын деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрүн, чуруктарын, ойнарактарын хайгаарап көөрү) - Уругну долгандыр турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырар - Дидактиктиг оюннар	1-ги кичээл: «Күс. Экин, шүптү!» Е. Танованын «Күс» деп шүлүүн доктаадыр	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүт, чайын, сууржун, чылыг, дүшкүүрлүг Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүт хүн, кызыл күн, эки өөренир, эштеринге ынак
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери» О. Делгер-оол «Светофор» ар. 10. «Хензиг бейлер» Чурук чуруур: «Бажынымдан чаштар садынга чедир орук»	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, төвө, айт, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улук орук, айыылдыг оттуг- тергелер (машиналар)
		3-кү кичээл: «Мээң өг-бүлөм». Өг-бүлө дугайында чурук.	Сөс курлавыры: авам, ачам, дунмам, акым, угбам, кырган-авам, кырган-ачам, даайым, даай-авам, өг- бүлө Сөс каттыжышкыннары: биччи дунмам, ынак кырган-ачам, өөреникчи угбам, найыралдыг өг- бүлөм, кезээ акым
		4-кү кичээл: «Ынак	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүт, чараш, угаанныг,

	- Төрөөн дылынга харылзажыры	башкыларым» Ч. Серен-оол «Башкыларым» Катаптаашкын.	эргим, чырык, чырыткылыг, улут-бичин, ак-кара, чүдөк чараш Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кижизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе
Октябрь «Тыва – мээң ынак чуртум»	Удурланышкак уткалыг сөстөрүн ажыглап тургаш, чурттап турар чериниң агаар- бойдузунуң дугайында билиндирер.. Тыва республиканың кожууннары-биле таныштырар. Тываның картазы-биле таныштырары. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Хоорайда тураскаалдарны янзы-бүрү чуруктарын дузазы-биле таныштырары. Шүлдүктүң дузазы-биле төрөөн черинге ынак болур, патриотчу болур деп кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Тываның картазы-биле ажыл - Нарын сөстөрүн шын адаары - Тыва республиканың кожууннары - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түңнел чугаага киржири - Нипилелде доктааттыгган чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер	1-гип кичээл: «Тыва Республика деп чүл?» Өннерге катаптаашкын Э. Кечил-оол «Амгы Тывам» ар.32 – «Экин, хүнүм» С. Сарыг-оол «Байлак чуртум» - Алдын-Кушкаш №2 2014ч.	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлдө, төвү, Бай-Тайга, Барыын- Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улут-Хем, Кызыл кожуун, Танды, Каа-Хем, Тожу, Бин-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөнгүн-Тайга Сөс каттыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, хөй кожууннарлыг, ыдыктыг Тыва
		2-гип кичээл: «Мээң хоорайым - Кызыл». Чурук-биле ажыл. «Енисей хем» Л.Сотнам «Флаг моей родной Тувы». Л.Чаламба «Кызылым». Э.Кечил-оол «Чечектерим».	Сөс курлавыры: хем, агым, терең, Енисей, кудумчулар, Ленин, Кочетов, Лопсанчап Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары, билдингир черлер, терең хем, агым Енисей, хөй кудумчуларлыг
		3-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери». Кыска чугаалажылга.	Сөс курлавыры: Арат шөлү, музей, театр, фонтан, хүрээ, артистер, ыраажылар, башкы, Сөс каттыжышкыннары: ыдыктыг чер, төөгүлүг музей, чараш театр, солун артистер, кайгап ханмас ыраажылар.
		4-кү кичээл: «Мээң хоорайымның билдингир черлери, тураскаалдары» Викторина	Сөс курлавыры: билдингир, хүндүткелдиг, ужур- дуза, медээ, хумагалыг, онзагай, идепкейлиг, солун, тураскаал, ат-алдар, кезээ мөнгө Сөс каттыжышкыннары: байлак оран, сөөлгү

			медээлер, онзагай чурттакчыларлыг, солун кижилерлиг, ак-көк дээр, билдингир кижилер, хүндүлүг тураскаалдар
Ноябрь «Чаптанчыг чаштар»	Ноябрының 1-ниң хүнү Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Шаандан тура өгбелеривистин чурттап чораан оран-савазы өг деп өөредир. Өгбелеривис аржаан-суглар-биле эмненип, тараа-биле аптанып чемненип чораан деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Темага дүүшкен янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Түннел чугаага киржир - Ниитилелде доктааттыгачан чурум ёзуугаар дылдың нормаларын сагып харылзажыры - Дидактиктиг мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Тыва дыл – ыдык дыл». Беседа «Дыл чокта – чон чок». Саглай Шыдыраа «Ынак дылым». Яна Барыс-оол «Тыва дылым».	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, утгундурбас, угаан-медерел, сеткил-сагыш, хоорук, аянчыдып, хүндүлээр, чараш-көрүштүг-аянгныг, амданныг-чаагай, Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, чугаа аяны, чугааны аянзыдар, чараш эвес сөстөр, ийи дылды, чондан хоорук, хайыралыг дылым, кижилериниң харылзаазы, чугаа аяны.
		2-ги кичээл: «Өг – тыва чоннун оран-савазы» В.Серен-оол «Өгже чалалга» С.Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран»	Сөс курлавыры: көшкүн, дөр, суугу, үлгүүр, чүүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аып-чем Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дөр бажы, аптара баары, оң талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижик
		3-кү кичээл: «Малчын кижиниң ажыл-ижи-биле таныжылга»	Сөс курлавыры: кыштаг, кедээр, сараат, хөпээн, мербегейлиг, малчын Сөс каттыжышкыннары: кыштагже бараалыңар малдың эдери кылажын өтгүнер
		4-кү кичээл: Мөөрей «Авамга»	Сөс курлавыры: мреөөй, аваларга, иелерге, тураскаадып, шүлүктөп Сөс каттыжышкыннары: аянын номчуур, авалар хүнүнге, мөөрейге кирип, чараш шүлүк
Декабрь «Кыш»	Бичил уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай демдектерин ылгап билер кылдыр чаңчыктылары. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып билиринге өөредир. Кыжын	1-ги кичээл: «Чылдың дөрт эргилдези» (Э.Кечил-оол «Баштайгы хар», Е.Танова «Час», «Сарыг бүрү»,	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг, хат, хаттыг, хар, харлыг, эриир, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалын, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эриир, час дүжер,

	куштарга, аң-меңцерге дузалажыры бистиң херээвис деп билиндиреры. Кылып чорудар ажылдар: - Кызыл дептер-биле ажыл чорудулга - Дидактиктиң мергежилгелер - Доктааткаш, чугаалаары - Төрөөн дылынга харылзажыры - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары	«Кыш келген» ар.	куштар эгдир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дышпаныр үе, эштир үе, тергипин чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: Тайылбыр чугаа «Куштар кыжын».	Сөс курлавыры: хензигбейлер, хараачыгай, айлаң куш, шилен, хек, кара-баарзык, матпадак, чем, кээргенчиг, хүлээлге Сөс каттыжышкыннары: чанар куштар, соокту тоовас, шыдамык куштар, куштарны чемгерер, хүлээгезин күүседир, арга-эним ыраажылары
		3-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар».	Сөс курлавыры: тоол, шаанда, уе, маадырлар, ирей, алдын-кушкаш, пөш, чадыр Сөс каттыжышкыннары: тоолчургу чугаа, маадырлык тоол, кадын боор, ирэн дазыл
		4-кү кичээл: «Шивижикти каастаалы», «Соок-Ирей аалдап келди!»	Сөс курлавыры: шиви, каас, хөлзеп, соок-ирей, сөннүг, чолдуг, шиментивис Сөс каттыжышкыннары: чуксуг чыттар, чула чаагай, айдызап тур, чидип кызыл
Январь «Улустун аас-чогаалы»	Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун амыдыралының байдалын, кижилерниң аажы-чаачын, үзел-бодалын, эрген төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары - Уругларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры	2-ги кичээл: «Тывызык, үлегер домактар»	Көөрге көвей, Көдүрерге чипк (Хөвөн) Баткаш, төнмөс, Маңнааш, турбас. (Суг) Чааскаан чорба, эштиг чору, Чалгаа чорба, кежээ чору! Дидим кижин Тиилеп үнер.
		3-кү кичээл: «Тыва оюннар»	Сөс курлавыры: чаштыр, оваарымчалыг, кижизидилге, оожум, шыпшың, кичээнгейли++ г, дүрген, октаар, көрүптер, кажык, тевек

	- Төрөөн дылынга харылзажыры		Сөс каттыжышкыннары: оожум ойнаар, хүндүлөжип ойнаар, аът чарыштырар, ойнаар чурумнуг, үлөжип алыр, эжин хүндүлээр
		4-кү кичээл: «Өпөй ырылары»	Янзы-бүрү өпөй ырларны ырлап ора, уругларга өөредир
Февраль «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Тыва хептеринин хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнеринин аттарын билген турар, оларны амгы үеде уруглар чип турар бе тодарадыр. Бистин эр хиндиктин кижилеринис келпир үениң төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билгидирер. Тыва чоннун оюну кажык-биле ойнап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлериң, чуруктарың, ойнаарактарың хайгаарап көөрү) - Дидактиктиң оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры	1-ги кичээл: «Шагаа – тыва чоннун байырлалы»	Сөс курлавыры: шагаа, чыл, ёзулал, календарь, санаашкын, аал, чолукшуур Сөс каттыжышкыннары: кирип келгеш, аъдын баглаар, бүдүү ай
		2-ги кичээл: «Тыва хептер»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазың, шегедек, хөрөктээш, хүрме, чүвүр, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниң, негей, чаргаш, ой тон). Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон
		3-кү кичээл: «Тыва чемнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойтпак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме. Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүтүт шай, чаглыг эът, чигирлиг курут.
		4-кү кичээл: «Ада-чуртун камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанның, эрзиг, томаанның, сергек, кашпагай, шыырак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
Март «Час. Тываның уруглар чогаалчылар»	Тыва чогаалчыларнын аразында бичин уругларга чогаалдарны бижиң чоруур чогаалчылар бар деп билгидирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар:	1-ги кичээл: тайылбыр чугаа «Час. Частың онзагай хевирлери»	Сөс курлавыры: час,чазын, кушкаштар, чылыг, эриш, доьш Сөс каттыжышкыннары: час душкен, кушкаштар чанып келген, хар эриш эгелээн, доштар тыптып келген

ы»	- Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуургап дыңнаары, эдерти чугаалаары - Төрээн дылынга харылзажыры - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрнү, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Чечен чогаалды, шүлүктү дыңнааш, эдерти чугаалаары	2-ти кичээл: «Март 8-биле!» С.К. Ланзы «Портрет матери» С. III. Саая «Две матери» портрет А. А.Даржай «Ава».	Сөс курлавыры: не, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашпагай, тура-соруктут, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүг, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг нем, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректиг, хүнүм ышкаш, авамкараа, чымчак шырайлыг
		3-кү кичээл: О.Сувакшит «Хаважыгаш».	Сөс курлавыры: чайып, ойнап, кымчыланыр, илиг, кудуруктут, дагыр-магыр, давып-самнаар, хаважыгаш, алараннаан, кулузун, үгекчигеш, хааржакчыгаш. Сөс каттыжышкыннары: карактары алараннаан, карыш четпес, узун дуртут, кулактары халбалчынаан, оюн эрээр, өстүрүп каан, халбактанып халыыр
		4-кү кичээл: Ч. Кара-Куске «Кырган-аваның баскан быштаа» чечен чугаа	Сөс курлавыры: хавырып, айтырттынар, чурум, кадарыксаар, сөзүн, кайыңарның-даа. Хойлаар, хүннер, быштак Сөс каттыжышкыннары: дыштаныр хүннер, чымчак быштак, четтикпейн манаар, удур халчыр, келбестээн чылдагаанын, уругларының сестери-биле, дүштеки уйгузун, шимээн үнген
Апрель «Төөгүнү утпаалынар»	Октаргайже эн-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тываны алдаржыдып чоруур спортка сундулуг кижилери-биле таныжылга. Кижинин тургузуун катаптаар. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл	1-и кичээл: «Кижинин мага-бодунун тургузуу».	Сөс курлавыры: хол, бут, оорга, ишти, думчуу, кулак, кулактар, дииш, дииштер, Сөс каттыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, ийи дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдуң чүстери,
		2-ти кичээл: «Космонавтылар хүнү».	Сөс курлавыры: ужудукчу, найыралдыг, эптиг-демниг.

	- Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлөрнн, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры - Кино, мультфильм, шии көрүдзенинң соонда чугаа сайзырадыры		Сөс каттыжышкынны: октаргайже үнүүшкүн, чивенешкен сылдыстар.
		3-кү кичээл: «Тыва спортсменнер»	Сөс курлавыры: алдарлыг, алдаржыдар, сураглыг, билдингир, хүндүлүг, хүндүлээчел Сөс каттыжышкыннары:
		4-кү кичээл: «Хадың – органын каастакчызы»	Сөс курлавыры: хадың, ыяш, уну, будуктары, бүрүлери, мочургазы, сыргазы Сөс каттыжышкыннары: амы чок, тын чок, органын каастакчызы, эм ыяш
Май «Мөгөөр бис»	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбынның хүнү деп биллиндирер. Аът тыва чоннун амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылдырлаар. Май 9-тун хүнү Ада-чуртун Улуг дайынының тиилелге хүнү деп өөредир. Башкыларын, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидер. Кылып чорудар ажилдар: - Уран чурулганың дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажил-чорудулгазын чорудары - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажилдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежиң, медээниң үнгөн дөзүн илередир дээн күзелиң деткиң. - Төрөөн дылынга шын харылзажыры.	1-ти кичээл: «Тайбын амыдырал».	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгезини.
		2-ти кичээл: «Тыва чоннун амыдыралында аъттын туружу».	Сөс курлавыры: амытан, кежээ, эш, кулунчак, Сөс каттыжышкыннары: ёзулуг эш, азырал амытан, улуг аът, ажыктыг мал, туруштуг аът
		3-кү кичээл: «Курт кымыскааяк»	Сөс курлавыры: кымыскааяк, тей, чүк, тодарадып, будукчугаштар, тогланчылары, приндилери Сөс каттыжышкыннары: будукчугаштарны чүктөп, өгнү дээскиндир, шинчилеп көөр? чаъс-чайыктыгда
		4-кү кичээл: «Чай. Чайның онза хевирлери»	Сөс курлавыры: чай, хүннеп, кургаг, чылыг, чаъс, хөглүг, кызыл-даван Сөс каттыжышкыннары: хүн хүннээн, кургаг агаар, чылыг хүн, хөглүг чай, кызыл-даван маңнаар

Школага белеткел бөлүк (6-7 харлыглар) Тема: «Төрөөн черим делгемнери»

Сорулганы: школага белеткел бөлүктүн урутларының эрткен чылгы шингээткен билиглеринге даянып алгаш, бо чылын өөренир темаларны катаптавышаан, чаа билиглер-биле таныжар, сөс курлавырын байыдары. Тыва Ө, Ү, Ң деп үннернин база өк-била адаар сөстөрнүн шын адалгазын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары. Улустун аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин ылгап, улустун тоолдарын болгаш авторлуг тоолдарны ылгап билиринге өөредир. Төрөөн чер-чурт дугайында айтырыгларга шын харыны берип өөрениринге чаңчыктырары. (Аас чогаалының биче хевирлерин башкы кичээл санында-ла эпиграф кылдыр ажыглаарын чөптүг деп санап турар бис).

Айы, неделяда өөрсинир темалар	Сорулганы, сорулганы чедип алырда, кылып чоруд ажылдар	Кичээл темалары	Сөс курлавыры
Сентябрь «Мээң хоорайымнын кудумчулары»	Урутларның эге билинге даянып алгаш, өг- бүлезин санап тургаш, ончалап, кайы кудумчуда чурттап турарын айтып билиринге, башкыларын хүндүлээринге өөредир; кудумчуга чораш, орук дүрүмнеринге кичээнгейин эки салырынга, садиктен тура чурттап турар бажыңыңга чедир орукту билген турарын катап билиндирери; 20 деп санга чедир санап өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Янзы-бүрү чуруктар-биле ажыл - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгелин хайгаараары) - Кыдыындан хайгаараары (чүвөлериңи,	1-ги кичээл: «Билиглер хүнү»	Сөс курлавыры: өөренир, чаа, хөглүг, чайын, сууржуд. Сөс каттыжышкыннары: чаа өөредилге, хөглүг хүн, кызыл хүн, эки өөренир.
		2-ги кичээл: «Орук дүрүмнери», «Транспорт» О. Делгер-оол «Светофор» Е. Тапова «Трактор».	Сөс курлавыры: ногаан, кызыл, дүрүм, чычаан, оттуг-терге, теве, аът, шары, шаанда, орук Сөс каттыжышкыннары: ногаан өң, чараш чычаан, шыырак шары, улуг орук.
		3-кү кичээл: «1-20-ге чедир саннар»	Сөс курлавыры: 1-деп 20-ге чедир саннар Сөс каттыжышкыннары: санга кадарга, санны казырга, түңнели
		4-кү кичээл: «Мээң башкым» В. Серен-оол «Башкыларым»	Сөс курлавыры: башкы, хүндүлүг, чараш, угаанныг, эргим, чырык, чырыткылыг Сөс каттыжышкыннары: ынак башкым, хүндүлүг кыжизидикчи, чырык угаан, чараш сагыш-сеткил, чырыткылыг келир үе.

	чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Дидактиктиг оюннар - Төрөөн дылынга харылзажыры		
Октябрь «Тыва – ыдыктыг мээң чуртум»	Тыва Ө, Ү, Ң деп үжүктөриниң үннерин, өк- биле адаар ажык үннерниң шын адалгазын чедип алыр байдалдарны тургузары. Чурттап турар чериниң агаар-бойдузу, эм- үнүштери, тайга-таңдызының дугайында чаа билгилер-биле таныштылары. Тыва Республиканың кожууннарын адап өөредир. Уругларның сайзыралынын аайы-биле кожууннарның төвү боор суурларны таныштырып, билдирдери. Тыва республиканың төвү – Кызыл хоорай деп уругларга өөредир. Шүлүктүң дузазы- биле төрөөн черинге ынак болурунга, патриотчу чорукка кижизидери. Кылып чорудар ажылдар: - Диафильм «Кызыл – фото-чуруктарда» - Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларының чуруктары-биле ажыл - Хооорайның эрги үениң болгаш амгы үениң чуруктары-биле ажыл. - Кызыл дептер-биле ажыл. - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынга хамаарыштыр бодалдарын үлежиш, медээниң үнгөн дөзүн	1-ги кичээл: «Тыва Республиканың сүлде демдээ» Кожууннарже аян-чорук Ө деп үннүң шын адалгазы С. Сарыг-оол «Төрөөн Тывам» Л. С. Сотнам «Флаг мөей родной Тувы». Э.Кечил-оол «Амгы Тывам»	Сөс курлавыры: тук, герб, ыдык ыры, көк, ак-көк, сарыг, ыдыктыг, сүлде, төрөөн, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөп-Хемчик, Өвүр, Чаа-Хөл, Улут-Хем, Кызыл кожуун, Таңды, Каа-Хем, Тожу, Биш-Хем, Тере-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Мөнгүн-Тайга Сөс каттыжышкыннары: байлак Республика, чараш ыдык ыры, ак-көк тук, улуг оргу-шөлдер.
		2-ги кичээл: «Мээң хоорайым – Кызыл», «Хоорайымнын билдингир черлери болгаш тураскаалдары».	Сөс курлавыры: төп, хоорай, улуг, делгем, арыг-силиг, тураскаал, бажыңнар. Сөс каттыжышкыннар: чараш билдингир черлер, делгем кудумчулар, каът бажыңнар, арыг-силиг хоорай, хоорайның чурттакчылары
		3-кү кичээл: «Тываның агаар-бойдузу, эм үнүштери» А.А. Лагерь «Тываның эм-үнүштери» Ң деп үннүң шын адалгазы	Сөс курлавыры: сылдыстарлыг, аржаан, «Кундустуг», «Шивилиг», «Ажыг-Суг», казымал байлак, эм оъттар, бөрү оьду, ыштыг, шыктыг, тоорук, элбек, кайгамчыктыг, дөңнер Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, арыг дээр, сылдыстыг дүннер, чартык ай, үнелиг чер, кайгап ханмас, чангы сиңген, ужарларлыг хем
		4-кү кичээл: «Төрөөн Тывамның бойдузу»	Сөс курлавыры: төрөөн, Тывам, бойдус, ак-көк, каас-чараш, булуңнары, делгем, оран, чүдүп Сөс каттыжышкыннары: дириг бойдус, амылыг бойдус, амы чок бойдус.

	илеридир дээн күзелин деткишир. - Төрээн дылынга шын харылзажыры. Аас чугаазын байыдып, чаа сөстөр курлавыры-биле уругну чепсеглээри.		
Ноябрь «Сонуургакпайт лар – бистин аравыста»	Ноябрьның 1-ниң хүнүн Тыва дыл хүнү кылдыр чарлаанын уругларга билиндирер. Төрээн дылын камнап, үнелеп чоруур деп өөредир. Тыва дылче өске дылдардан чогаалдар база очулдуртунуп турарын билиндирер. Шаандан тура өгбелеривис өгте чурттап чораан деп өөредир. Тыва чонувус шагдан бээр аржаан суглары-биле эминенип, домнанып чораанын өөредир база аржаан бажынче үнгөш, арып-сипигни сагыыр деп кижизидер. Кылып чорудар ажылдар: - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодаалдарын үлежип, медээниң үнген дөзүн илеридир дээн күзелин деткишир - Төрээн дылынга харылзажыры - Темага дүүшкен чуруктар-биле ажыл - Уругну долгандар турар хүрээлелдин онзагайы-биле таныштырары - Оюн азы кичээл үезинде уруглар аразынга диалог чугаа чорудуп өөредир.	1-ги кичээл: «Өртек чок байлаавыс - дылымыс»	Сөс курлавыры: төрээн, дыл, эргим, уттундурбас, эртинези, сайзыраар Сөс каттыжышкыннары: хүндүткелдиг дыл, чараш дыл, аа сүдү ышкаш, өртек чок эртинези, тускай дыл
		2-ги кичээл: «Өг – кайгамчыктыг оран» «Өг» деп сөстүн тыттып укталып келген төөгүзү. В. Серен-оол «Өгже чалалга». С. Хомушку «Өг – кайгамчыктыг оран». Р. Ооржак «Аптара» «Тыва эдилелдер»	Сөс курлавыры: көшкүн, дер, суугу, үлгүүр, чүүк, ширтек, хараача, шаажан, оран-сава, мал, дээвир, көдээ, ынаа, мал-маган, кажаа, өдек, аып-чем. Сөс каттыжышкыннары: көшкүн чуртталга, көжүрер оран-сава, дер бажы, аптара бары, он талазы, солагай талазы, олут орбас, мал сүрер, тыва чем, ак чем, аыттыг кижин
		3-кү кичээл: «Тараа – үнелиг үнүш». В. Сухомлинский «Мээң авам хлебсиг».	Сөс курлавыры: эптиг-демниг, сула, ак-тараа, коже, чинге-тараа, согааш-бала, деспи, хоорар, челбинир Сөс каттыжышкыннары: тараны челбинир, отка хоорар, амдананнып чипр, сүтке холуур
		4-кү кичээл: Моорей «Авамга»	Сөс курлавыры: мреөй, аваларга, иелерге, тураскаадып, шүлүктеп Сөс каттыжышкыннары: аянын номчуур, авалар хүнүнге, мөөрейге кижип, чараш шүлүк
Декабрь	Бичин уруг чылдың дөрт эргилдезин, тускай	1-ги кичээл: «Үе шагның	Сөс курлавыры: күс, час, кыш, чай, соок, чылыг,

«Сактып алын»	демдектерин ылгап билдир турар. Тоолдарда бооп турар үени тодарадып үндүрер. Тоолчургу чугааларның кол утказын билдир алыры. Тоолдарны өөренип тура, азырал болгаш дириг амытанның өөредир. Кыжын куштарга дузалажыры бистин херээвис деп билдирер. Кылып чорудар ажылдар: - Сөстүн утказын шингээдиш алырынга, дыннап турары сөстөрин, үннерин аяннаштыр адап чугаалаарына сонугалды улгаттырып, деткиш - Чугааның ужу-утказын билдир алырын сайзырадыр - Кино, мультфильм, шин көрүлдезинин соонда чугаа сайзырадыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	эргилдези» Ч. Кара-Күске, Я. Аким «Баштайгы хар» Е. Танова «Час», «Чай», «Күс»	хат, хаттыг, хар, харлыг, эрип, шыдажыр, чечектерлиг, чаа чыл, шалың, хүн, шагаа Сөс каттыжышкыннары: хар эрип, час дужер, куштар элпир, куштар чанар, чылыг час, изиг чай, соок кыш, ак хар, удавас час, дыштаныр үе, эшпир үе, тергин чараш, чылыг хүн.
		2-ги кичээл: «Улустун аас чогаалы – тоолдар, тоолчургу чугаалар». «Уш чуул эртемниг оол»	Сөс курлавыры: тоол, тоолчургу чугаа, шаанда, үе, маадырлар. Сөс каттыжышкыннары: маадырлыг тоол, кыска тоол, үнелиг тоолчургу чугаа, кайгамчыктыг чугаа, тоолдар ирей, мерген угаанның, каас-чараш оран, маадырлыг киж
		3-кү кичээл: «Черлик болгаш азырал амытанның» Е. Танова «Койгунак»	Сөс курлавыры: амытанның, инек, бызаа, хөй, өшкү, кулун, хүрөң адыг, дилч чараа-чечен, тоолай, черлик хаваң, буур, дилч, арга-эзим, оргу шөл, сарлык, теңе, бодаган, арзылаң, аң, аңаашкын, им-демдек Сөс каттыжышкыннары: тайга эзип, арга-эзим аңнары, оргу-шөл амытанның, азырал амытанның, малды имнээр, малды кадарар, чаш аң, чараш аң, малды каттыштырар
		4-кү кичээл: «Чаа чылды манап тур бис» Ч. Кара-Күске	Сөс курлавыры: чаңчыл-сагытгавыс, чаларадып, солаңгылыг, чолувусту, чолукшужуп, өргүүр Сөс каттыжышкыннары: чалап тур бис, чаларадып өршээп көрөм, чолувусту йөрээвишаан, чолукшужуп көрүнөрем, ак чем өргүүр, хамык улус
Январь «Төрөөн Тывам байлаа»	Уругларга Тываның долгандыр турар хүрээлелиниң онзагай казымал байлактары-биле таныштырар; аңаа хумаалыг болурун кижизидер. Аас чогаалының биче хемчээлдиг хевирлерин катаптаар. Ында тыва чоннун	2-ги кичээл: «Тываның казымал байлаа».	Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас, Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара

	амыдыралының байдалын, кижилерниң аажы-чаңын, үзел-бодалын, эрткен төөгүзүн кыска болгаш тода, чараш болгаш аянын кылдыр көргүскен деп өөредир. Кылып чорудар ажылдар: - Доктааткаш, чугаалаары - Эдерти чугаалаары	3-кү кичээл: «Тываның ус - шеверлери»	чонар-даш. Сөс курлавыры: чонар-даш, хөмүр-даш, асбест, алдын, шевер, чараш, кайгамчыктыг, тывылбас, Сөс каттыжышкыннары: сарыг чонар-даш, кара хөмүр-даш, үнелиг алдын, кайгамчыктыг ажыл, үнелиг ажыл, кызыл чонар-даш, ак чонар-даш, кара чонар-даш.
	- Урутларның бот-боттарының аразында чөптүг харылзажыры - Төрөөн дылынга харылзажыры	4-кү кичээл: «Улустун аас чогаалы – тывызык, үлегер домактар, дурген чугаалар, ырылар, тоолчургу чугаалар, тоолдар»	Сөс курлавыры: баажызы, догааштырар, чечен сөс, мерген угаан, чарт угаан. Сөс каттыжышкыннары: тывызыкты ыдар, удур салыр, эки боданыр.
Февраль «Шагаа – тыва чоннуң байырлалы»	Тыва хептерниң хевирлери-биле таныштырар, тыва чемнерниң аттарын билген турар, оларны амгы үеде урутлар чип турар бе тодарадыры. Бистин эр хиндиктиг кижилеривис келир үенин төрөөн чуртунун камгалакчылары дээрзин билдиндирер. Кажык оюнун ойнап өөредир Кылып чорудар ажылдар: - Уран-чурулганын дузазы-биле чугаа сайзырадырының ажыл-чорудулгазын чорудары - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугааның сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар -Эштери, кижизидикчи башкызы-биле сонуургаан темазынгахамаарыштыр бодаалдарын үлөжип, медээниң үнген дөзүн илередир дээн күзелин деткиш	1-ги кичээл: «Тыва хептерниң онзагай хевирлери»	Сөс курлавыры: тон, кур, бөрт, кандаазын, шегедек, хөрөктээш, хүрме, чүвүр, идик, ук, дешки, чулдургууш, дерги, каасталга, (терлик, хаш, хөвөңниг, негей, чаргаш, ой тон. Сөс каттыжышкыннары: онзагай угулза, чылыг чени чок, хаш идик, кышкы тон.
		2-ги кичээл: «Тыва чемнер», «Ак чемнер»	Сөс курлавыры: ааржы, чөкпек, хойптак, быштак, курут, далган, тараа, тыва далган, сүт, өреме, сүттүг шай, чодураалыг чөкпек, чинге-тараа Сөс каттыжышкыннары: бышкан тараа, тырткан далган, ак ааржы, сүттүг шай, чаглыг эт, чигирлиг курут.
		3-кү кичээл: «Ада-чурттуң камгалакчылары»	Сөс курлавыры: дидим, эрес, кежээ, угаанныг, эрзиг, томаанныг, сергек, кашпагай, шыпрак, камгалакчы, ада. Сөс каттыжышкыннары: дидим чорук, кежээ оол, ада-чурт камгалакчызы
		4-кү кичээл: «Кажык»	Сөс курлавыры: кажык, аът, пнек, хой, өшкү, пипи,

	- Төрөөн дылынга харылзажыры	Олег Сувакпит «Хуулгаазын кажыктарым», оюн: «Дөрт берге»	мугур. Сөс каттыжышкыннары: кажык-биле ойнаар, кажыкты чыыр.
Март «Тываның уруглар чогаалчылары»	Тыва чогаалчыларның аразында бичин уругларга чогаалдарны бижип чоруур чогаалчылар бар деп билдирер. Оларның чогаалдары-биле таныштырар. Кылып чорудар ажылдар: - Чугааны харылзажырының чепсээ болдуруп, аас чугаанын сайзыраарынга таарымчалыг байдал тургузуп ажылдаар - Төрөөн дылынга харылзажыры - Шинжиткен оюннар - Сюжеттиг, ойнап күүседир оюннар - даяныр сөзүглел чок, чогаадап чугаалаары - Чечен чогаал номнары-биле таныжары, сонуурган дыннаары, эдерти чугаалаары	1-ги кичээл: А.Шоюн» - «Хой, серге, молдурга»	Сөс курлавыры: часкы, чудангы, чурт, амытан, таагылыг, кулугур, селеме, хүүме, сесерлик, селгүүстээр, чайтыладыр, аян, чеделдириңерниң, оваадай, сагынтыр-тывынгыр. Сөс каттыжышкыннары: оваадай бөрт, селемези улуг, кудуруктарын мунгулааш, кушпуннадыр куураңайнып, чараш чечектер, оларга аарышкылыг, чечектерни өннери.
		2-ги кичээл: “Март 8-биле!” "Ава" деп сөс.	Сөс курлавыры: не, ава, эне, кырган-ава, эргим, бүдүш, маадырлыг, шыдамык, угаанныг, чагыг-сүме, ыдыктаар, шимченгир, кашагай, тура-соруктут, ишти-хөңнү, эргеледир Сөс каттыжышкыннары: чараш карактарлыг, хоюг үннүт, часкарып каар, эргим авам, хайыралдыг нем, чашкы үе, эриг баарлыг, арыг чүректит, хүнүм ышкаш, авам караа, чымчак шырайлыг
		3-кү кичээл: «Л.Чадамба «Бичип Лена». «Мээң ажылым».	Сөс курлавыры: бижип, номчуур, санаар, чуруур, аяк-сава, дузалажыр, чечектер, шевер, чугаалаар, ажыл-ишчи Сөс каттыжышкыннары: шевер эдер, бажын иштин, чечен чугаа чугаалаадаа, авазынга дузалажыр, аяк-сава чутжу кааптар.
		4-кү кичээл: «Ном канчаар тургустунганыл?».	Сөс курлавыры: ном, өңнүк, билиг, чепсек, үжүк, бижек, суртаалчы, чурук Сөс каттыжышкыннары: ном өңнүүвүс, чаа билиг, чараш чурук, угаанныг үжүктөр
Апрель	Кижиниң мага-бодунуң кезектерин уруг шын	1-н кичээл: «Кижинин	Сөс курлавыры: хол, бут, ишти, салаалары, тейи,

«Төөгүнү утпаалыңар»	адап турар кылдыр чаңчыктыраары. Октаргайже эң-не бир дугаар Юрий Гагарин ушкан деп билиндирер. Тыва Республикада билдингир чурукчулар болгаш спортсменнер-бгле таныштыраары. Олар бистин биче чуртувустун ат-алдарын тудуп чоруур деп өөредири. Кылып чорудар ажылдар: - Түннел чугаага киржири - Дидактиктиг оюннар - Нптитилелде доктааттыг чурум ёзугаар дылдың нормаларын сагып, харылзакжыры - Кыдыындан хайгаарааы (чувелерни, чуруктарны, ойнаарактарны хайгаарап көөрү) - Төрээн дылынга харылзакжыры	тургузуу»	кажык, дыргактар, быкты, хөрээ, хол-холдар, бут-буттар, баш дүгү, чүстер, тавангай, шенек, дискек, оорга. Сөс каттыжышкыннары: оң талакы хол, солагай талакы бут, пий дискек, баштың тейи, буттар салаалары, холдун чүстери.
		2-ги кичээл: «Косманавтылар хүнү» Ю. А. Гагарин	Сөс курлавыры: хуулдурукчу, катаптаттынмас, тергини, шыырак. Сөс каттыжышкыннары: октаргайже үнүүшкүн, чивенешкен сылдыстар, дидим чорук.
		3-кү кичээл: Тываның спортсменнери. (Лориса Шойгу, Опан Сат, ...)	Сөс курлавыры: билдингир, алдарлыг, күштүг, алдарлыг, төлээлээр, чоргаарланыр, тинилээр, делегей, удар, шыырак, белеткенир Сөс каттыжышкыннары: күштүг кижиги, делегей чергелиги, баш удур белеткенир, биче сеткилдиг, алдарлыг кижиги
		4-кү кичээл: Тыва Республиканың билдингир чурукчулары. С.К. Ланзы «Долина Хемчик», «Кызыл» А. Емельянов «Что такое Тува». Т.Е. Леврстовская «Улуг-Хем», «В степях Эрзина» В. Козлов «Озеро в Саянах» И.Н. Левитан «Алдын күс»	Сөс курлавыры: чараш, хевир-дүрзү, хоо, чурук, чурукчу, салым-чаян, алдарлыг, чоргааранчыг. Сөс каттыжышкыннары: угаанныг кижиги, хуулгаазын чурук, чангыс көөр, үнелиг чурук, эглип келбес, кайгап ханмас, чурукчунун хөөнү, тыва чурукчулар.
Май «Мөгөөр бис!».	Май 1 – күш-ажылдың болгаш тайбыңның хүнү деп билиндирер. Аът тыва чоннуң амыдыралында кол черни ээлеп турар деп тайылбырлаары. Май 9-гун	1-ги кичээл: «Тайбың амыдырал» Э.Кечил-оол «Хөглеп чор мен» Л. Чадамба «Бичин Лена»	Сөс курлавыры: май, күш-ажыл, тук, тайбың,маадырлар, дидим, эки-турачылар. Сөс каттыжышкыннары: күш-ажыл делгезини, тура халышкын, маадырлыг чорук, дидим оолдар

хүнү Ада-чуртуң Улуг дайынының тишелге хүнү деп өөредири. Башкыларны, эш-өөрүн каяа-даа чорааш утпас, бот-боттарынга дузалажып чоруур деп кижизидери. Уругларнын тыва аас чугаазын сайзырадырынга дидактиктиг мергежилгелерни ажыглаар. Кылып чорудар ажылдар: - Херек кырында хайгаараары (харылзажып тура, чугааның сайзыралының деңгээлини хайгаараары) - Эш-өөрүңге сонуургалын деткижеринге байдал тургузар - маргылдаалыг айтырыгларны шпигитирлежиринге база чөрүлдээлиг байдалды сөс дузазы-биле чавырар арга-шпигитирлээр - Төрөөн дылынга харылзажыры	2-ти кичээл: «Чанар куштар»	Сөс курлавыры: бора-хөкпеш, каарган, көгө-буга, чалгыннарлыг, даштын Сөс каттыжышкыннары: бора-хөкпеш – чик-чирик, каарган – карк-карк, үгү – ү-үүк-үүк, хек – ку-куук, ку-куук
	3-кү кичээл: «Курт - кымыскаяк»	Сөс курлавыры: кымыскаяк, тей, чүк, тодарадып, будукчугаштар, тогланчылары, приндилери Сөс каттыжышкыннары: будукчугаштарны чүктеп, өгнү дээскиндир, шпигитирлеп көөр? чак-чактыкта
	4-кү кичээл: «Эжим-өөрүм, башкыларым байырлыг!».	Сөс курлавыры: эштерим, эргим, ужуражылга, хүндүлүг, билиг. Сөс каттыжышкыннары: билиг далайы, ынак башкыларым, школага ужурашкыже, эки өөреникчи.

2.5. ШНЧУӨС болгаш өг-бүлө.

Уруглар кижизидилгезинге кады ажылдажылга айтырыглары

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының онзагайы.

Өөредилге назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының кол үндезини.

- өөредилге назыны четпээн албан чериниң ажыл-чорудулгазының өг-бүлөлөргө ажык-чарлыг байдалды (ада-ие бүрүзүнге уруунуң садикте канчаар өзүп, сайзырап турарын көөр аргалыг болуп турары);
- өөредилге назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларның болгаш ада-иелерниң уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларынга хамаарыштыр чаңгыс аай негелделии;
- чараш мөзү-шынарлыг, үзел-бодалынга хамаарыштыр быжыг туруштуг, идепкейжи уругну хевирлээринге уругнуң сайзыралын деткириниң таарымчалыг байдалдарны бичии кижилерниң бөлүүнге, ниити коллективке база өг-бүлөгө тургузары;
- уругларның сайзыралында ниити болгаш хуу шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга хамаарыштыр диагностиктиг ажыл-чорудулганы таарымчалыг, эптиг-чөптүг чорударының байдалдарны тургузары.

ШНЧУӨАЧ-ниң башкыларының кол сорулгазы – өг-бүлөгө, херек апарганда, кижизидилге айтырыгларынга мергежилдиг дуза көргүзери, өг-бүлөгө деткимчени кадары. Уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле өг-бүлениң чагыын шын, бедик дээди чергелиг мергежил-биле чорудары:

- уругларның сонуургалдарын болгаш хереглелдерин сайзырадыры;
- уруг кижизидериниң айтырыгларын шиитпирлээрде ада-иениң хулээлгелерин болгаш харысаалгазын дең күүседириниң айтырыгларын чогулчалыг чорударының айтырыынга дуза көргүзери;
- өг-бүлөдө улуглар болгаш бичиилер – салгалдар аразының харылзааларын, бот-боттарының деткириниң аргаларын ажык-чарлыг болдуары;
- өг-бүлениң уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан үлегерин көргүзүп, өг-бүлелерниң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын тургузуп, хевирлээрин деткири;
- уругнуң бот-тускайлаң сайзыралын билип, деткип, бүзүрелди көргүзүп база хүндүлээр.

Өөредилге назыны четпээн албан черлериниң кижизидикчи башкыларының болгаш өг-бүлө аразында быжыг харылзаа тударының ажыл-чорудулгазы өг-бүлениң кежигүннериниң хүндүткел харылзаалыын быжыглаар:

- өг-бүлениң кежигүннери, чоок дөргүл-төрелдери улуг назылыг кижилерни, уруглар аразынга хүндүлел ёзузун сагыырынга кижизидери;
- чоннун чаңчылдарынга, ыдыктарынга хумагалыг, бедик сүзүк кылдыр көрүп чурттаарын чагыыры;
- өг-бүлениң уруглар кижизидер талазы-биле үлегерлиг арга-дуржулгазын өөрениринге удур-дедир деткижи ажилдаарынга белен болуру;
- өг-бүлениң ниити культуразын, ада-иениң талазындан уруг кижизидеринге уругнун сайзыралын психология эртеми-биле холбап билирин деткири;
- хөй-ниитиниң кижизидилге херээнге ада-иениң идепкейлиг болурун, хөйнүн санал-оналын дыңнап ап чоруурун деткири;
- уруглар хевирлээринге ада-иениң үлегер-чижээ, бичии улустун кижизиг өзеринге дорт хамаарылгалыг дээрзин база ада-ие хүлээлгелерин сагыырынга деткимче көргүзери;
- тыва улустун үлегер домактарын кижизидилге херээнге чөптүг ажыглап, тыва аас чугаа сайзырадырының херээн өг-бүленин кылдыр көөрүнге чаңчыктылары.

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидикчи башкылары уругларның сайзыралын экижидер сорулга-биле өг-бүлө-биле эп чөптүг, бот-боттарынга бүзүрелдиг ажилдажылганың байдалын тургузар. Ө-бүлөдө байдалы, уругларның кадыкшыл, өзүлдө талазы-биле шиитпирлежип, деткижи болур арга-хевирлер дээш о.ө.

Ада-ие-биле кады ажилдажылганың аргаларын ШНЧУӨАЧ-га-даа, оон дашкаар-даа байдалдарда кижизидикчи башкылар болгаш өске-даа ажилдакчыларның тургузуп алыры системниг планнаашкындан илерээр.

Ада-ие-биле ажыл-чорудулга, ажылдарнын хевирлери
Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 2 хардан 3 харга чедир
I - ги бичин бөлүк уругларынын ада-ие - биле ажыл чорудулга планы

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харыксаалгалыг ажылдакчы
1.	Таныжылга	Уруглар-биле немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 2 хардан 3 харга чедир ажыл-биле таныштырылга. (Билдиришкин)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Социологуг айтырыглар чорудары	Уругларны төрөөн тыва дылынга өөредир. (Ада-нелерге сүмө)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Өг-бүлө өргээзи	Өг-бүлө болгаш кижизидилге. (Ада-нелерге сүмө)	Октябрь	Кижизидикчи башкы
4.	Ноябрь 1 (Тыва дыл хүнүнү)	«Тыва дылым, төрөөн дылым» (Ада-нелерге сүмө)	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
5.	Ажык эжик хүннери	«Чаа-чыл келди»	Декабрь	Кижизидикчи башкы; Уран-чуул башкызы
6.	Тайылбыр-өөредиглиг булуңнар	«Кырган-авам, кырган-ачам аптаазы» (чечен чугаалар, үлегер домактар)	Январь	Кижизидикчи башкы
7.	Адаларга сүмелер	Эн-не тергил ада	Февраль	Кижизидикчи башкы
8.	Демнежилге өргээлери	Аваларга йөрээлдер	Март	Кижизидикчи башкы
9.	Тайылбыр чугаа	Уругларның дыл-домаан сайзырадыры. (Ада-нелерге сүмө)	Апрель	Кижизидикчи башкы
10.	Дидактиктиг оюннар	Салаалар-биле оюннар. (Ада-нелерге сүмө)	Май	Кижизидикчи башкы

Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 3 хардан 4 харга чедир

II-ги бичин бөлүк уругларынын ада-ие - биле ажил чорудулга планы

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харысаалгалыг ажылдакчы
11.	Таныжылга	Уруглар-биле немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 2 хардан 4 харга чедир ажил-биле таныштырылга. (Билдиришкин)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
12.	Социологтук айтырыглар чорудары	Уругларны төрөөн тыва дылынга өөредир. (Ада-нелерге сүмө)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
13.	Өг-бүлө өргээзи	Өг-бүлө болгаш кижизидилге. (Ада-нелерге сүмө)	Октябрь	Кижизидикчи башкы
14.	Ноябрь 1 (Тыва дыл хүнү)	«Тыва дылым, төрөөн дылым» (Ада-нелерге сүмө)	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
15.	Мөөрей	«Тыва хевим чоргааралым»	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
16.	Ажык эжик хүннери	«Чаа-чыл келди» шүлүк мөөрейи	Декабрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
17.	Тайылбыр-өөредиглиг булуңнар	«Кырган-авам, кырган-ачам аптаязы» (чечен чугаалар, үлөгөр домактар)	Январь	Кижизидикчи башкы
18.	Кадык камгалаарынын неделязы	Тыныштыг шын ажилдадып өөредир мергежилгелер	Январь	Кижизидикчи башкы; эмчи ажилдакчызы
19.	Адаларга сүмелер	Эн-не тергини ада. Мөөрей	Февраль	Кижизидикчи башкы; күш культура башкызы
20.	Демнежилге өргээлери	Аваларга йөрээлдер	Март	Кижизидикчи башкы
21.	Тайылбыр чугаа	Уругларның дыл-домаан сайзырадыры. (Ада-нелерге сүмө)	Апрель	Кижизидикчи башкы
22.	Дидактиктиг оюннар	Салаалар-биле оюннар. (Ада-нелерге сүмө)	Май	Кижизидикчи башкы

**Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 4 хардан 5 харга чедир
ортумак бөлүк уругларынын ада-ие - биле ажыл чорудулга планы**

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харысаалгалыг ажылдакчы
1.	Таныжылга	Уруглар-биле немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 4 хардан 5 харга чедир ажыл-биле таныштырылга. (Билдиришкин)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Ада-ие хуралы	Тыва дыл бөлүмүгө киржир уругларның даңзызы	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Кыска чугаалажылга	«Тыва дылдын ажык дузазы»	Октябрь	Кижизидикчи башкы
4.	Оюн-тоглаа	«Алдын-күс»	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
5.	Ажык эжик (чугаалажылга хуннери)	«Уругларны тура соруктук кылдыр кижизидер»	Декабрь	Кижизидикчи башкы
6.	Ажык эжик хуннери	«Чаа-чыл келди» пүүлүк мөөрейи	Декабрь	Кижизидикчи башкы; уран-чуул башкызы
7.	Тайылбыр-өөредиглиг булуңнар	«Кырган-авам, кырган-ачам алпаразы» (чечен чугаалар, үлегер домактар)	Январь	Кижизидикчи башкы
8.	Кадык камгалаарынын неделязы	Тыныштыг шын ажылдадып өөредир мергежилгелер	Январь	Кижизидикчи башкы; эмчи ажылдакчызы
9.	1. Адаларга сүмелер 2. Тыва улустун байырлалы	Эң-не тергини ада. Мөөрей «Шагаа»	Февраль	Кижизидикчи башкы; күш культура башкызы, уран-чуул башкызы
10.	Оюн-тоглаа	Авамның хүнү	Март	Кижизидикчи башкы
11.	Ада-иелерге сүме	Уругларның дыл-домаан сайзырадып ооредир шулуктер. (Ада-иелерге сүме)	Апрель	Кижизидикчи башкы
12.	1. Оюн-тоглаа 2. Сагындырып	«Тиштелге хүнү» «Уругтун айыыл чок чоруу»	Май	Кижизидикчи башкы
13.	Дидактиктиг оюннар	Салаалар-биле оюннар (Ада-иелерге сүме)	Май	Кижизидикчи башкы

**Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырының 5 хардан 6 харга чедир
улут бөлүктүн ада-ие - биле ажыл чорудулга планы**

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харысаалгалыг ажылдакчы
1.	Таныжылга	Уруглар-биле немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырының 4 хардан 7 харга чедир ажыл-биле таныштырылга. (Билдиришишкин)	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Социологтут ажылдын хевирин	«Өг-бүлө өргээзи».	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Ада-ие хуралы	«Шын кижизидилге-өг-бүледен эгелээр»; «Тыва улустун төрөөн дылының ужур-дузазы»; «Бичин уругну бүгү талалыг кижизидеринге, оон чугаазының сайзыралы база онза чутула».	Октябрь	Кижизидикчи башкы
4.	Тайылбыр чугаа	«Уругну садике чанчыктырары»; «Ноябрь 19-адалар хүнү»; «Шагаа дугайында биллг»; «Уругларны малга ынак кылдыр кижизидери»; «Школа назыны четпээн уругларның чугаазын сайзырадырының аргалары»; «Уругларны тура-соруктут кылдыр кижизидери».	Сентябрь-май	Кижизидикчи башкы
5.	Мөөрей	«Тыва хевим-чоргааралым»; «Аянынг номчулга» (Тыва шүлүктөр); «Эң-не тергини ада»; «Чаа чыл келди!». (Чаа чылга тураскааткан ырылар)	Октябрь-ноябрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
6.	Даалга	«Күскү байырлалда ногаадан өгтүндүр кылган ажылдарны эккээр».	Октябрь	Кижизидикчи башкы
7.	Сүмелер	«Уруглар чогаалы, өпей ыры, көгүдүглер оюннар үдээн чечен чутаалар»; «Номга хандыкшылды кижизидери»; «Тыва оюннар-кажык, тевек, шыдыраа, даалы, хүреш-биле таныштырылга»; «Кижин болуру-чажындан, аът болуру-кулунундан».	Сентябрь-май	Кижизидикчи башкы

8.	Ажык эжик хуннери	«Билиглер хүнү; «Алдын күс»; «Авалар хүнү; «Адалар хүнү»; «Чаа чыл байырдалы»; «Шагаа»; «Ада- чурттуң камгалакчылары»; «Бүгү делегейиниң хережээннер хүнү»; «Тиилелге хүнү».	Сентябрь-май	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы; күш-культура башкызы
9.	Оюн-тоглаа	«Нелиг кижик каас, адалыг кижик чоргаар»	Март	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы; күш-культура башкызы
10.	Кадык камгалаарының неделязы	«Арыг-шевер – кижик бүрүзүнүн кадык».	Апрель	Кижизидикчи башкы; эмчи ажылдакчызы.
11.	Төгерики стол	«Төрээн дылывыс-байлаавыс. Төрээн дылывыс- күчүлүг чепсээвис».	Май	Кижизидикчи башкы

**Немелде төрөөн (тыва) чугаа сайзырадырынын 6 хардан 7 харга чедир
школага белеткел бөлүүнүң уругларынын ада-ие - биле ажыл чорудулга планы**

№	Ажылдын хевирлери	Эртирер темазы	Хуусаазы	Харыысаалгалыг ажылдакчы
1.	Ада-ие хуралы	«Тыва дылым, төрөөн дылым».	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
2.	Тайылбыр чугаа	«Салааларым-кежээлерим».	Сентябрь	Кижизидикчи башкы
3.	Шүлүк мөөрейи	«Аянның номчулга».	Октябрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
4.	Оюн-тоглаа	«Алдын күс».	Октябрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
5.	Кыска чугаалажылга	«Чуруктуң утказын чугаалаары».	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
6.	Тайылбыр чугаа	«Шүлүк доктаадыры».	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
7.	Даалга	Тыва дыл хүнүңгө хол-биле ажыл «Тыва өгнүң херекселдери».	Ноябрь	Кижизидикчи башкы
8.	Ажык эжик. Чугаалажылга хүннери	«Уругларны төрөөн дылынга өөредири».	Декабрь	Кижизидикчи башкы
9.	Шүлүк мөөрейи	«Чаа чыл келди!».	Декабрь	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
10.	Тайылбыр өөредиглиг булуңнар	«Уругларны тура соруктуг кылдыр кижизидери». (чечен чугаалар, үлегер домактар)	Январь	Кижизидикчи башкы
11.	Тайылбыр чугаа	«Чугаа сайзырадыр дүрген чугаалар».	Февраль	Кижизидикчи башкы
12.	Тыва улустуң байырлалы	«Шагаа».	Февраль	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
13.	Оюн-тоглаа	«Авамнын хүнү».	Март	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
14.	Ада-иелерге сүме	«Тывызыктар, үлегер домактар, чечен чугалар, кожумактар».	Апрель	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы
10.	Оюн-тоглаа	«Тиилелге хүнү».	Май	Кижизидикчи башкы; уран-чүүл башкызы

11.	Ада-пелерге сүмө	«Школаже үделге».	Май	Кигизидикчи башкы; уран-чуул башкызы
-----	------------------	-------------------	-----	---

III НЕМЕЛДЕ ПРОГРАММАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КЕЗЭЭ

3.1. Немелде программаның кууселдезин чорударынга сүмелеп турар өөредилге-методиктиг хандырылга

1. Алдын-оол А.Х., Назытпай Г.Т Школа назыны четпээн уругларның чугаа сайзырадырынын программазы. – Кызыл, 2008.
2. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. - Кызыл, 2010.

3.2. Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун чыып тургусканы, ундургени немелде эртем-методиктиг болгаш электроннуг хевирниң ажылдары

1. Ашак, кадай болгаш алдын кушкаш. – Кызыл, 2009.
2. Ийи дамырак. Делегей чоннарының тоолдары. – Кызыл, 2009.
3. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / Тург. С.М. Орус-оол, Р.С. Чакар. – Кызыл, 2010.
4. Рамазанова М.А. Кускежик (орус дылдан Монгуш К-Л, А. Шоюн очулдурган). – Кызыл, 1992.
5. Чуковский К. Ыылааш-сээк. Тоол. Тыва дылда. – Кызыл, 2009.
6. Хунчугеш. Сборник песен для детей / Сост. Танов В.А. на тувинском и русском языках. – Кызыл, 2012.

3.3. Немелде программаның күүседиринге эргежок чугула материал-техниктиг хандырылга

ШНЧУӨАЧ-ның кижизидилгелиг, өөредиглиг ажыл-чорудулгазын шынарлыг күүседиринге материал-техниктиг хандырылганың негелде ёзугаар чогуур деңнелге турары чугула.

ШНЧУӨАЧ уругнун бүтү талазы-биле кижиттинеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар.

Уругларның тыва чугаазын сайзырадыр сорулганы чедип алырынга тыва кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чугула херек дериг-херекселдер, көргүзүг материалдары, кичээлдер эрттиреринге таарымчалыг кылдыр дериттинген өрээлдер турары албан.

Арыг-силиг сагырының негелделерин күүседиринге Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының 2013 чылдың октябрь 17-де 1155 дугаарлыг «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования» дужаалы кол документ болур.

Уругларның тыва чугаазының сайзыралын чедип алырынга өөредиглиг беседаларның кичээлдериниң сорулгаларын боттандыраырга таарымчалыг кылдыр

кылыр. Уругларны сайзырадыр байдалдарны эптиг болдулар өрээлдер назы-хар аайы-биле тыва чоннуң нити культуразын таныштырарынга таарыштыр кылдынар.

Тыва чугаа сайзырадыр өрээлдерге ийи-уш хардан эгелээш, школа баргыже дээр уругларның тыва мөзү-шынарын чажындан хевирлээринге: амыр-менди ёзулалындан, эвилен-ээлдек, хүндүлээчел, чугаазы чарт, кадык-шыырак, сонуургак, мерген, холу-буду туттунгур, аваангыр, кержээ, төрөлзек болурунга таарымчалыг көргүзүт херекселдери, эт-херексел, ойнаарактар, макеттер дээш ООН-даа өске чүүлдер турар.

Амыдыралдың хөгжүлдезинин аайы-биле тыптыш турар чаа үениң ЭӨР дериг-херекселдери: телевизор, компьютерлер, ноутбук дээш ООН-даа өске эт-херекселдер уругларның делгем сайзырадыр ажил-чорудулгаларга херек.

Кадыының байдалы кызыгаарлыг уругларга онза кичээнгей турар болгаш оларның кадыын быжыглап, деткиир ажил-чорудулгага ажыглаар дериг-херекселдер ШНЧУӨАЧ-га албан турар дээрзи билдингир.

3.4. Уругларның программаның өөредиглиг кезектерин шингээдиң алганының педагогиктиг хайгааралы.

Тыва чугааны шингээткенинге хамаарыштыр чижек диагностикаг ооналгалар

Ийиги бичии бөлүк

Сорулгазы: долгандыр турар кижилерниң чугазының утказын база кижизидикчи башкының айыткан даалгазы- биле ажылды уругларның күүседип турарын илередири.

Диагностикаг ооналганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
Ооналга 1. «Айтып көрөм ... Эккеп берем... Аппарып берем...» дээн дилег уткалыгкылдыныгларны күүседиринге ооналга. Башкы уругта чугаалаар: -Айтып көрөм, ойнаар-кыс, бөмбүк, аяк, тавак, ном, эник, дпис, хөйлең, чүвүр кайы-дыр? -Меңээ ак, кызыл, ... улут, бичии бөмбүктү, аяктарны ...эккеп берем. -Меңээ чаңгыс (хөй) ойнаар-кыстан, тавактан, омааштан...ап берем. Ооналга 2. Бир чүвениң кезээн тодарадыры. Уругтун мурнунга ойнаар-кыс, машина, ыт, ...салып каар. - Бо чүү-дүр? (<i>Бо ойнаар-кыс.</i>)Ойнаар-кыстың бажын, холун, будун ...айтып көрөм. (<i>Бобаш. Бобут. Бо хол.</i>) Ооналга 3. «Өг-бүлө чуруу». -Чурукта аваны, ачаны, кырган-аваны...айтып көрөм. Ооналга 4. Оюн «Өг аайлаар». -Черде сыртыкты чыдар черинге салып каап көрүнер. -Аяк-шынакты үлгүүргеже суп каг (тавакты, аякты, серээни, шопулакты...) . Ооналга 5. Оюн «Кара-кысты чемгерээли». -Кара-кыска чиир чемден ап берем. (<i>Каиа, хлеб, яблок, шай.</i>)	3 балл – уруг ооналганың шуптузун чазыг чок, боду кылып турар. 2 балл – ооналганы башкының улут эвес дузазы- биле кылып турар. 1 балл – ооналганы чүгле башкының дузазы- биле кылып турар(көгүдүп, немелде айтырыглар салып тургаш...). 0 балл – уруг ооналганы шуут кылбайн турар.

Онаалга 6. Оюн «Ийе, чок» Башкы караан шийип алгаш, кандыг-бир чүвени холу-биле туткаш, оон адын адаар. Башкы шын адаар болза, уруглар «Ийе» дээр, а бир эвес шын эвес адаар болза, «Чок» дээр. Башкы хөй чазып турар боор, башкы шын эвес адаарга, уруглар шын кылдыр адаар.	3 балл - башкының айтырын шын билип турар, «ийе», «чок» деп айтып турар. Чүвөлөргө аттарын шын адап турар. 2 балл - башкының айтырын шын билип турар, «ийе», «чок» деп харызында чазып турар, 1-2 чүвөлөр аттарын билбес. 1 балл - онаалганы чүгле башкының дузазы- биле кылып турар, айтыргың утказын билип турар, харызын аас-биле эвес, а бажы-биле харыылап турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
--	---

Ийиги бичини бөлүк

№	Уругтун фамилиязы, ады	Онаалгалар												Түннел	
		1		2		3		4		5		6			
		Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.
1.															
2.															
3.															
4.															
5.															
6.															
7.															
8.															
9.															
10.															
11.															
12.															
	Шупту														

0 – 6: чавыс деңнел

7 – 12: ортумак деңнел

13 – 18: бедик деңнел

Ортумак бөлүк

а) Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавыры чаа сөстөр-биле байлакшып турарын илередири (бодун долгандыр эт-сеп, чүве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
Онаалга 1. Ойнаарактарның болгаш өрээлде чүвөлөрнүн аттарын тывары, шын адаары. Башкы чүвөлөрже айыткаш айтырар «Бо чүл?» Онаалга 2. Чугаазыңга эт-сепке хамаарышкан чүве аттарын ажыглап билри. Башкы сюжеттиг чурукту көргүзөр (Чижээ: «Чечен-кыстың өрээли», «Авамның өрээли», «Ураң- оолдун өрээли»), уруглар ында эт-херекселдер аймаан айтыр, шын адаар. Онаалга 3. Чугаазын сайзырадыры. «Сен бөгүн кандыг идик-хеп кедип алдың, биске чугаалап берем. Кара-оолдун идик-хеви кандыг-дыр?» Онаалга 4. Чугаазыңга дириг-амыганның аттарын шын адаары, чуруктан азы чүвөлөр аразындан шын тывары. Башкы сюжеттиг чуруктан айтырар: «Бо чүл?», «Бо чүве кадыгыл?»	3 балл - ойнаарактар, эт-сеп, аяк-сава, идик-хеп, амыганның адын шын адап турар. 2 балл - айыттыңган шуппу чүвөлөрнүн адын чедир адавайын турар. 1 балл - башкының дузасы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адаарга, эдерти адаптурар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 5. Чугаазыңга чүвөлөрнүн демдээн, шынарын, өнүн илереткен демдек аттарын ажыглаары, шын адаары. Оюн: «Кандыг?». Карточкаларда азы сюжеттиг чуруктарда янзы-бүрүүнүг, хемчээлдиг ойнаарактар бар: хумуң ак, ногаан (улуг, бичин, ыяш, демир) ... Башкы ойнаарактын демдээн, хемчээлин, шынарын, өнүн айтырар. - Чүл бо? (<i>Машина.</i>) -Машинаның өнүкандыг-дыр? Машинаның хемчээли кандыг-дыр? (<i>Машина кызыл өңнүг. Олбичин.</i>) -Бо чүл? (<i>Шоколад.</i>) -Шоколад кандыг-дыр? Чигирзиг азы ажыг? дээш о.ө.	3 балл- боду шын адап турар. 2 балл- чүвөлөрнүн демдээн доду эвес адап турар азы чүтле чаңгыс талалай адап турар. (чүтле өңүзү хемчээли) 1 балл- улуг кижинин дузасы-херек, чүвөлөрнүн шынарларын адап шыдавайын турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 6. Чугаазыңга чүвөлөрнүн санын илередириң ажыглап турар, шын адаары. Башкы «Өскүс-оол» деп тоолдун чуруун көргүскөш, шыдыраалап олар кижилериниң санынайтырар. «Үш адыг» деп орус улустун тоолунга сюжеттиг чурукту көргүзөр, ында каш сандай, столбарын санадыр, саннарны шын ададыр. Сюжеттиг чурук «Шыкта бызаалар», каш бызаа барын санаар (чыдары, турары, маңнаптурары).	3 балл - бешке чедир боду шын санап турар. 2 балл - санны дес-дараалаштыр адаарыңга будалып турар. 1 балл - улут кижинин дузасы үргүлчү херек, чүвөлөрнүн саннарын шын адап шыдавайын турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

б) Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: чугаазынга бөдүүн домактарны, чангыс аймак кезигүннерлиг бөдүүн домактарны уругларның ажыглап билир деңгелин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негедделери
Онаалга 1. Ситуациялыг оюн «Аалчы». Башкы: Бөгүн бистин бөлүүвүсте аалчы келген. Аалчывыс-биле таныжып алыр сен бе? Аалчы(<i>ойнаар-кыс</i>): Экип, сээң адың кымыл? Уруг: Мээң адым Саяна. А сээң адың кымыл? Аалчы: Менп Чечек дээр. Каш харлыг сен? Уруг: Мен 4 харлыг мен. А сен? Аалчы: Мен база 4 харлыг мен. Чүнүң-биле ойнаарыңга ынак сен? Уруг: ... ойнаарыңга ынак мен. Онаалга 2. «Өг-бүдө» деп сюжеттин чурук-биле ажыл. Бажында кым чурттап турарыл? (<i>Авазы, ачазы, кырган-авазы, кырган-ачазы, угбазы, акызы, думмазы</i>). Олар чүнү канчап турар-дыр? (<i>Авазы хеп чүп турар. Ачазы чурук азып турар ...</i>) Онаалга 3. Башкы уругларның ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчуурун дилээр.	3 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билеп, шын харыылап турар. 2 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын чедир билеп шыдавайн баар, харыызында 1-2 чазыг кылып турар. 1 балл - башкының азы улуг улустун дузазы-биле харыылап турар, сөстүн эге слогун, домактын эге сөстөрүн адаарга, эдерти адап турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
	3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүн онзагайын шын адап турар. 2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл - шүлүүнүн чүгле эгезин чугаалааш, ыгытавайн турар. 0 балл - уруг чангыс-даа шүлүк билбес.

Ортумак бөлүк

№	Уругтун фамилиязы, ады	Сөс курлавыры												Харылзаалыг чугаа						Түңнел	
		1		2		3		4		5		6		1		2		3			
		Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.	Ч.э.	Ч.т.
1.																					
2.																					
3.																					
4.																					
5.																					
6.																					
7.																					
8.																					
9.																					
10.																					
11.																					
	Шупту																				

0 – 9: чавыс деңнел

10– 18: ортумак деңнел

19 – 27: бедик деңнел

Улут бөлүк

а) Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларның сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвөлөр аттарының нийти адын, кезектерин билирин; чутаазына чүвө аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ажыглап билиринин деннелин тодарадып илередири.

Диагностиктиг онаалганын утказы	Билиг үнелээринин негедделери
Онаалга 1. Чутаазына дириг амытаннарның төлдерин адаар, чүвө аттарын ажыглап, шын адап турар. Онаалга 2. Башкы уругта чүвөлөргө кезектерин көргүскөш, айтырар, уруглар харыылаар, шын адаар. Чутаазына чүвөлөргө кезектеринин аттарын ажыглап, шын адап турар (башкының кезектери, өгнүң кезектери, машинаның кезектери ...). Онаалга 3. Башкы кандыг-бир чүвөнүн кезектерин тывар онаалга бээр, уруглар айтыр, шын адаар (башкының кышазы, өгнүң дээвири...).	3 балл - дириг амытаннарның төлдеринин адын, бир чүвөлөргө кезектерин шын айтып, адап турар. 2 балл - дириг амытаннарның төлдеринин адын, бир чүвөлөргө кезектерин чедир шын айтыпайн, адапайн турар. 1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адаптурар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 4. Чүвөлөргө нийти адын тодарадырынга онаалга. Оюн «Чангыс сөс-биле ада». -Хой, өшкү, инек, аял – чүл ол? (<i>Мал-маган</i>.) -Кандыг оюннарны билир силер? (<i>«Сайзана», «Ужар-уитас»</i> ...). Башкының нийтири-биле нийти темага онаалгаларнын хевирин тургузуп аар: «Эт-херксел», «Ногаа аймаа», «Фрукт аймаа», «Хеп аймаа», «Паш-сава аймаа», «Куш аймаа»....	3 балл - нийти чүвө аттарын шын адап, анаа немей боду 2-3 сөстөрүн адап турар. 2 балл - харызынга улуг улустун дузазын ап турар, нийти билгилерин шуптузун адапайн турар. 1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдерти адаптурар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 5. Оюн «Хуулгазын шын сөс». Башкы бөлүктөп чураан азы чангыс ай темалыг чүвөлөр чураан чурук көргүзөр, уруглароларнын өң-чүзүнүн, хемчээлин тодарадыр. Огурец огаан. Лимон сарыг. Морковь кызыл. Картошка хурен. Капуста ногаан дээш о.ө.	3 балл – чүвөлөргө шын адап, шынарларын, демдектерин шын тодарадыптурар. 2 балл-чүвөлөргө шын адаарына, шынарларын, демдектерин шын тодарадырынга чазып турар. 1 балл –үргүлчү башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адап бээрге, эдерти адап турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

б) Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулгазы: уругларның чугаазында чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскерттип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Оюн «Мен кызыгааржы мен». Башкы магниттиг самбырага чуруктарны чыпшырып каар. Ойнаар дуран-биле ырактан хараан кижи өттүнүп, хайгааралдыг чугаа кылыр. - <i>Мен долгандыр арга-ыяң көрүп тур мен. Дуу ында кодан тур...</i> (Чугааның темазын башкы боду таарыштыр кылып алыр.) Башкы: Ол чурукта кижилер көстүр-дүр бе? - <i>Чок, көрбейн тур мен</i> дээш оон-даа өске....	3 балл - уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын. 2 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар бар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар. 1 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 2. Тоол «Аргада адыг». Башкы тоолга хамаарышкан чурукту көргүскөш, айтырыглар салыр. - Бо тоолда чүлөр чурттап турарыл? Оларның саны каш? дээш о.ө. Онаалга 3. “Мээң, оон, бистин, оларның” деп ат оруннарын ажыглаарынга ситуациялыг азы темалыг оюннар ойнап тургаш, чугаазынга ажыглаар. Оюн “Шын хары”. Башкы чүвелерни көргүскөш, аттарын ададыр “Бо кымныңыл?” деп айтырыгта харыыладыр. - Бо чүл? Кайда турар-дыр? Бо кымныңыл?(<i>Бо куртка. (бөрт, шарф, идик). Куртканышкафта азын каан. Бо куртка мээңиң-дир.</i>) - Кымның авазыл? (<i>Мээң авам (дуңмам).</i>) Башкы эртрирер ажыл-чорудулгазының темазын, канчаар ажылдаарын тып алыр. Онаалга 4. Падеж айтырыгларынга сөстерни өскерттиринге онаалгалар. Оюн “Кымда?”. Башкы уругларның шын харыылаарынга таарыштыр тургаскан айтырыгларны салыр, уруглар шын харыылаар. - Ном кымда? Огурец кымда? Анай кайда? (<i>Ном менде. Огурец Мишада. Анай кажсаада.</i>)	3 балл - уруг чүве ады биле кылыг сөзүнүн каттыжылгазын, демдек адының, ат орнунун, сан адының каттыжылгазын чугаазынга боду шын ажыглап турар. Харылзаалыг чугааны тургузарынга сан, падеж кожумактарын ажыглап турары шын. 2 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга бергедежип турар, харылзаалыг чугаазында 1-2 чазыглар бар. 1 балл - сөс каттыжышкыннарын шын тургузарынга чазыглар хөй, харылзаалыг чугааны тургузуп шыдавайн турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

Онаалга5. Кылдың илереткен кылыг сөстөрүн билгиринге онаалгалар. Сюжеттик чуруктар-биле ажыл, чугаага кылыг сөстөрүн, ат оруннарын ажылгаар.

-Оол чүнүкүлүп тур? ...*(Оол чуруттунжун оран. Уруг чемненип оран. Бызаа дешикилеп турар).*

-...чүнү кылып турар?

- Малчын чүнү кылып турар? *(кадарып турар...).*

Хадынын бүрүлери канчап турар? *(чайганып турар...)*

в) Харылзаалыг чугаа

Сорулгазы: программада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барык дөгөрезин ажыглап тургаш, улуг кижиниң айтырыынта уругларның харызынынын шынарын илередиң тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдerti чутаалап билириниң деннелин; чугаазынга хүндүлел сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экиң», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнөлээриниң негедделери
Онаалга 1. Сюжеттиг чуруктарны көргөш, айтырыгларга харыылаар. «Мээң төрөлдөрим»: Чурукта кымнарны көргүскениң?<i>(Акым, кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам)</i> Күүйүм чүнү кылып турарыл? Кырган-авам кайда олур? Чүнү кылып тур? («Мээң чурттап турар черим»: Чурукта кайы суурну (хоорайны) көргүскениң? – Кызыл хоорай, Сарыг-Сеп, Кызыл-Тайга (Бодунун чурттап турар черин айтыр.) Бо чүү деп черил? Ында кым ажылдап орар? Бо кудумчуну таныыр сен бе? Кым бо кудумчуда чурттап турарыл? (Кырган-ачам, угбам, даайым, акым, чаавам) Бо кудумчунун ады чүл? «Даайымның аалы»: Чурукта кымнарны көргүскениң? <i>(Акым, даайым.)</i> Бо аал кайы черде турар? Аалды долгандыр чүлөр барыл?	3 балл - айтырыглар болгаш онаалгаларның утказын билип, айтырыгларга шын харыылап турар. 2 балл - башкының айтырыының шунгузунга харыылап шыдавайн турар, дуза черек. 1 балл - башкының дузазы-биле адап турар, сөстүн эге слогун адаарга, эдerti адап турар. Харызы долу эвес. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

Онаалга 2. Чурукта чүвөлөргө аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлык чугаа кылыр. Чижээ, тема «Азырал амыганның». - Бо чүл? - Бо амыганы кайда чурттап турарың? Ол чүнүчүңгө ынагың? - Бо амыганың төлүн чүү деп адаарың? Онаалга 3. Ойнаарактарга хамаарыштыр тайылбырлык чугаа кылыр. Ойнар-кыс, адыгжыгаш, кодан, бөрү, дини... Бо чүү деп ойнаарак-тыр? <i>(Ойнаар-кыс.)</i> Ол улуг бе азы бичи бе? Бо ойнаар-кыстың чүзүл? <i>(Бажы, кулаа, бели, дөңмээ, караа, чодазы ...)</i> Ойнаар-кыс чүнү келип алган-дыр? Хептериниң өңү кандыг-дыр?	3 балл - чурукта чүвөлөргө аттарын шын адап тургаш, бердинген темаларга дүүштүр тайылбырлык чугааны домак тургузуун үрөвейн боду шын кылып турар. 2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтып, сагындырып бээр) кылып турар. 1 балл - башкының айтырылганының дузазы-биле чугааны тургузуп турар, домактын тургузуунда үзүк- чазык, төнгөн утка кырбейн турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 4. Бодунуң дугайыңда чугаа кылыр. Ситуациялыг оюн «Мээң аалчым - Буратино (аңчы акым, малчын угбам)» Келген аалчыга баштай бодун таныштырар. Аалчызың дугайыңда өскө эжинге чугаалап бээр.	3 балл - бодунуң дугайыңда чугааны урут боду шын тургузуп турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузу шын. 2 балл - бодунуң дугайыңда чугааны башкының дузазы-биле күүседип турар. 1 балл - бодунуң дугайыңда чугааны урут боду шын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырылганының дузазы-биле тургузуп турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 5. Башкының шилдиги-биле бир-ле тоолду, чечен чугааны эдериң чугаалаар.	3 балл - чогаалдың сөзүглелиңге дүүштүр боду эдериң чугаалап турар, дес-дараалашкак утказын шын дамчыдып турар. 2 балл - чогаалдың сөзүглелиңге дүүштүр эдериң чугаалаарыңа башкының дузазын ап турар (айтырылганы салып турар). 1 балл - чогаалдың сөзүглелиң дамчыдарыңа башкы улуг кыржиң, айтырылганы салып, дузалажып турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

Улуг бөлүк

№	Уругнун фамилиязы, ады	Сөс курлавыры					Чугааның грамматиктиг тургузуу					Харылзаалыг чугаа					Түңнел	
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
		Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.	Ч.э.	Ч.т.
		Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.	Г.	Э.		
1.																		
2.																		
3.																		
4.																		
5.																		
6.																		
7.																		
8.																		
9.																		
10.																		
11.																		
	Шупту																	

1 – 15: чавыс деңнел

16 – 30: ортумак деңнел

31 – 45: бедик деңнел

Школага белеткел бөлүк

а) Сөс курлавыры

Сорулгазы: уругларнын чугаазында сөс курлавырынын байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйүнү санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Харылзаалдыг чугаазынга кылыг сөстерин, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Долгандыр турар черлер, чылдың үелери, дириг амытаннар, болгаш оон-даа өске тамаларга хамаарыштыр чугаазын сайзырадырынга сөстерни ажыглап өөрөшүри. Башкы бодунуң шиллелгези-биле чүвөлөриг көргүзөр, шын ададыр, айыткан черинге каап каарын дилээр.	3 балл - уруг долгандыр чүвөлөр аттарын боду шын адап база көргүзүп турар. 2 балл - уруг долгандыр чүвөлөр аттарын шын адап база көргүзөринге башкы дузалажып берип турар. Башкының айтышыкыны-биле кылып турар. 1 балл - чүвөлөр аттарын башкының дузазы-биле адап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 2. Ништи билгилерге хамаарышкан онаалгалар. Оюн «Чаңгыс сөс-биле харыыланар». -Тон, идик, бөрт – чүл ол? <i>(Кышкы хептер.)</i> -Оон өске кышкы хептерни адап көрүнерем. -Инек, хой, чылгы – кандыг дириг амытаннарыл? <i>(Азырал амытаннар.)</i> -Силерде кандыг азырал амытаннар азырап турарыл? -Чараа-чечен, өрге, адыг – кандыг амытаннарыл? <i>(Черлик амытаннар.)</i> -Оон өске кандыг черлик амытаннар биллр силер? Башкының чогадыкчы ажылдаарындан «Чылдың үелери», «Ачамның (авамның) эдилелдери», «Өөредилге дериг-херекселдери», «Машиналар хевирлери» дээш о.ө. онаалгаларны кылып алыр.	3 балл - уруг ништи чүвөлөр аттарын боду шын адап база көргүзүп турар, немей 2-3 чүвөлөриг ништи аттарын кирип турар 2 балл - уруг харызын улут кижинин дузазы-биле чугаалап турар, ништи чүвөлөриг аттарын шуптузун адап шыдабайн турар. 1 балл - башкының дузазы-биле харыылап турар, сөстүң эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харызы долу эвес. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

Онаалга 3. Оюн “Айтырып-харыы”, «Кым чүнү кылып тур?». Өөрөнгөтаматиктиг бөлүктөригге хамаарыштыр башкы айтырыгларны салыр. Онаалга 4. Оюн «Домакты төндүр»: Инекти авам ... (саар). Бажыңны тудугжу... (тудар). Кижилер автобуска (таксиге, трамвайга, поездиге...) ... (олулар). Башкы уругларны... (өөредир). Бердинген онаалгаларны дедир база кылып болур: Инек саар кижип – (саанчы)... Онаалга 5. Оюн «Шын эвес сөстү тып»: Чүнү хайындырарыл? <i>(Кашаны, мүнү, компотту, кыдыраашты.)</i> Чүнү садып ап болурул? <i>(Ойнаарактарны, хлебти, платьени, аваны.)</i> Чүнү чип болурул? <i>(Кашаны, яблокту, мүнү, бөмбүктү.)</i> Чүнү чуп болурул? <i>(Халдарны, арынны, тавакты, хемни.)</i>	3 балл – сөстөрүн, ишти чүвөлөр илереткен сөстөрүн, кылдыныг илереткен сөстөрүн, мергежил сөстөрүн ... уруг боду шын адап, көргүзүп турар. 2 балл – сөстөрүн, ишти чүвөлөр илереткен сөстөрүн, кылдыныг илереткен сөстөрүн, мергежил сөстөрүн ... уруг боду шын адап, көргүзүп шыдавайын турар, чазыглар эртип турар. 1 балл – чүтлө улуг улустун дузазы-биле харыылап турар, башкынын дузазы-биле харыылап турар, сөстүн эге слогун адап бээрге, эдерти чугаалап турар. Харыызы долу эвес. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
---	--

б) Чугааның грамматиктиг тургузуу

Сорулга: урулгарның чугаазында чүве аттарын адап, чангыстың санынга, хөйүнүң санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээриниң негелделери
Онаалга 1. Чугаа кезектерин билиринге. Чуруктарга дүүштүр шын харыы бээри: Ойнаарак – ойнаарактар Мында- дүгдө Дүүн-бөгүн Кылган-кылганнар Онаалга 2. Оюн “Антонимнер-синонимнер”. Онаалга 3. Оюн “Өннүг чурук” ...	3 балл- программаның негелделеринге дүүштүр уруг чугаазында чугаа кезектерин, сөскаттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглап, харылзаалыг чугааны кылып билир. 2 балл - сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге 1-2 частырылганы кылып турар. 1 балл - сөс каттыжышкыннарының холбааларын шын ажыглаарынга, харылзаалыг чугаа кылып билиринге хөй частырылганы кылып турар.
Онаалга 4. “Чанында”, “артында”, “кыдында”, “мурнунда”, “кырында”, “адаанда” деп сөстөрнү шын адап, ажыглап билиринге онаалгалар. Оюн “Ойнаарактарны каап каг”. Башкының дилээ-биле ойнаарактарны айыткан черинге салыр. Оюн “Чажыржылы” (бир чүвениң ...салыр). Оюн “Тып” (кайда олур, чыдыр, тур...). Онаалга 5. «Кайда?» деп айтырыгның утказын биллип турарынга онаалгалар. Башкы чуруктарны көргүскөш, чүвөлөрнүн кайда турарын айтырар. Дириг амытаннар (адыг, инек, балык) болгаш оларның чурттап турар черлерин (хем, арга, тайга, бажың...). Оюн «Дузалаш». Дириг амытаннарны адааш, чурттап турар черин шын адаар.	3 балл - домакты шын тургузуп турар, падеж кожумактарын, наречиелерни шын ажыглап 2 балл - онаалганы кылырынга бергедээшкинге таваржып турар, 1-2 чазыглар бар. 1 балл - онаалганы кылып шыдавайн турар, хөйчазыглар бар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

в) Харылзалыг чугаа

Сорулга: улуг улустун айтырыгларына бодунун назы-харынга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыннаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап, делгеренгей харылзаалыг чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Диагностиктиг онаалганың утказы	Билиг үнелээринин негелделери
Онаалга 1. Бодунун, ада-иезинин, төрөлдөринин, долгандыр турар кижилер, бойдус ... дугайында харылзаалыг чугаа тургузары. Бердинген темаларга харылзаалыг тайылбыр чугааны кылып билдиринге онаалгалар. Сюжеттиг чуруктар “Мээң өг-бүлөм”, “Авамның ажылы”, “Мээң хоорайым”, “Мээң чуртум”, “Уругларсады” дээш о.ө.	3 балл - бердинген темаларның сюжеттиг чуруктарында дүүштүр харылзаалыг тайылбыр чугааны боду, чугаазының утказын дес-дараалаштыр, домактарның тургузуун шын кылдыр тургузуп шыдаар. 2 балл - чугааны башкының дузазы-биле (айтырыглар, сюжетти сагындырып турарындан) күүседип турар. 1 балл - чугааны дамчыдарына башкы улуг киржиң, айтырылар салып, дузалажып турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 2. Тоолду эдерти чугаала. (Тоолду башкы боду шилип алыр.) Онаалга 3. Чечен чугааны эдерти чугаала. (Чечен чугааны башкы боду шилип алыр. Чечен чугаа уругларга билдингир болгаш кыска болур ужурлуг.)	3 балл - тоолдун, чечен чугааның утказын шын эдерти чугаалаарын уруг боду күүседип турар. Харылзаалыг чугаазы чедингир, домак тургузуу шын. 2 балл - тоолдун, чечен чугааның утказын уруг башкының айтырыгларының дузазы-биле кылып турар. 1 балл - эдерти чугааларына уруг бергедеп турар, бодушын тургузуп шыдавайн турар, башкының айтырыгларының дузазы-биле тургузуп турар. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.
Онаалга 4. Башкының дилээ-биле ынак шүлүүн тыва азы орус дылга номчууру.	3 балл - уруглар сөстөрүн чарт адап турар, тыва болгаш орус сөстөрүнч онзагайын шын адап турар. 2 балл - чугаалаары шоолуг чарт эвес. 1 балл - уруг чаңгыс-даа шүлүк билбес. 0 балл - онаалганы шуут кылбайн турар.

Школага белектел бөлүк

№	Уругнун фамилиязы, ады	Сөс курлавыры										Чугааның грамматиктиг тургузуу										Харылзаалыг чугаа								Түңнел	
		1		2		3		4		5		1		2		3		4		5		1		2		3		4			
		Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч. Э.	Ч. Т.	Ч.Э.	Ч.Т.		
1.																															
2.																															
3.																															
4.																															
5.																															
6.																															
7.																															
8.																															
9.																															
10.																															
11.																															
12.																															
13.																															
14.																															
15.																															
Шүптү																															

1 – 14: чавыс деңнел

15– 28: ортумак деңнел

29 – 42: бедик деңнел

2 – 3 харлыгларның билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: Улуг кижинин (ада-иезинин, башкызынын) дилээн, айбызын шын билип кууседиринге ооредири. Уругларны чугаанын утказын шын билиринге ооредири. Дараазында болук сосстер-биле уругларнын чугаазын байыдары:

Харылзаалыг чугаа: Диалог чугаага ооредири. Тода, аянын, дынзыг чугаалаарын деткири. Уругларны ада-иезинин, акы-дунмазынын, оорунун база ойнаарактарынын дугайында кыска чугаа тургустуруп ооредири. Даштыгаа азы чурукка корген чуулунге чугаа тургустураы. Оюннарны, тоолдарны шиижидип ойнадыры.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: Чувелерни, оларнын он чузунун, хемчээлин, кылдыныын илередир сосстерни быжыглаар болгаш оларны чангыстын болгаш хойнун санынга ажыглап ооредири. Ийи, уш, дорт сосстен тургустунган улуг эвес хемчээлдиг сос каттыжышкыннарны, домактар тургузарынга ооредири.

3 - 4 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чуве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билири. Харылзаалыг чугаазынга кылыг сөстөрүн, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билири.

Харылзаалыг чугаа: улуг улустуң айтырыгларынга бодунун назы-харынга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап шыдаар арга-шинээн илередип билир.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: уругларның чугаазында чуве аттары, падеж кожумактарынга адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билири. Кылыг сөзүн, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билири.

4 - 5 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларнын сос курлавыры кайы-хире байып турарын илередир (бодуун долгандыр эт-сеп, чуве аттарын, санын, ылгавыр демдээн адап турары).

Харылзаалыг чугаа: чугаазынга бодуун домактарны, чангыс аймак кежигуннерлиг бодуун домактарны уругларнын ажыглап билир деннелин илередир.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: долгандыр турар кижилернин чугаазынын утказын база кижизидикчи башкынын айтып бергени-биле ажылды уругларнын кууседип турарын илередири.

5-6 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларның чугаазында сөс курлавырының хевирлеттингенин, аңгы-аңгы чүвелер аттарының ниити адын, кезектерин билирин; чугаазынга чүве аттарын, демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ажыглап билир деңнелин тодарадып илередир.

Харылзаалыг чугаа: программада өөрениринге бердинген чугаа кезектериниң барын дөгerezин ажыглап тургаш, улуг кижинин айтырыынга уругларның харызыының шынарын илередиң тодарадыры; сюжеттиг чуруктарга, ойнаарактарга дүүштүр улуг эвес харылзаалыг чугааны чогаадыры, чечен чугааны эдерти чугаалап билириниң деңнелин; чугаазынга хүндүлел сөстөрүн («Четтирдим», «Ажырбас», «Экии», «Болур бе?») ажыглап билирин илередири.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: уругларның чугаазында чүве аттарын, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзун, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

6 - 7 харлыгларнын билип алыр үжүрлүг чүүлдери

Сөс курлавыры: уругларның чугаазында сөс курлавырының байып турарын илередир, чүве аттарын адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумакткрынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Харылзаалыг чугаазынга кылыг сөстөрүн, демдек аттарын, сан аттарын ажыглап билирин илередири.

Харылзаалыг чугаа: улуг улустуң айтырыгларынга бодунуң назы-харынга дүүштүр шын харыылап, чурукка, дыңнаан тоолунга, сюжеттиг чуруктарга улуг эвес чечен чугааны чогаадып, эдерти чугаалап шыдаар арга-шинээн илередири.

Чугааның грамматиктиг тургузуу: уругларның чугаазында чүве аттары, падеж кожумактарынан адап, чаңгыстың санынга, хөйнуң санынга, падеж кожумактарынга өскертип, шын ажыглап билирин тодарадып илередири. Кылыг сөзун, демдек аттарын, сан аттарын чугаага ажыглап билирин илередир.

Ажыглаан литература

1. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников. М.: Academia, 2000
2. Афонькина Ю.А. Психологическая диагностика к обучению детей 5-7 лет. Электронный ресурс: [m/ vk/ com/topis-940694_30504905](https://vk.com/topis-940694_30504905)
3. Аверина И.Е. Физкультурные минутки и динамические паузы в ДОУ: прак.пособие. – М., 2006.
4. Бартан Ф.М. Технология обучения русскому языку в старших тувинских группах дошкольных образовательных учреждений. – Изд. – полиграфический отдел «Билиг», 2010.- 120 с.
5. Бодрова Е.В., Давыдов В.В. и др. Опыт построения психолого-педагогической концепции дошкольного воспитания // Вопросы психологии. – 1989. - № 3.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.
7. Болотина Л.Р., Микляева Н.В. Обеспечение преемственности в работе ДОУ и школы: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 144 с. – (Дошкольное воспитание и развитие).
8. Белобрыкина О.А. Речь и общение: популярное пособие для родителей и педагогов. – Ярославль, 1998.
9. Выготский Л.С. Игра и её роль в психологическом развитии ребёнка //Вопросы психологии. – 1966. - № 2.
10. Выготский Л.С. Проблема возраста // Собр.соч.: в 6 т. Т.4. – М., 1984.
11. Кечил-оол Э.Д. Летающая загадка. Стихи. – Кызыл, Тувкнигоиздат, 1977. – 36 с.
12. От рождения до школы. Примерная общеобразовательная программа дошкольного образования (пилотный вариант) /под ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комаровой, М.А. Васильевой. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2014. – 352 с.
13. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Истоки» // под ред. Л.А. Парамоновой. – М.: ТЦ Сфера, 2013г.
14. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мозаика» / авт.сост. В.Ю. Белькович, Н.В. Гребенкина, И.А. Кильдышева. – МС.: ООО «Русское слово - учебник», 2014. – 464 с.
15. Радужная моя Тува. Антология тувинской детской поэзии, т.1. – Кызыл: Некоммерческое партнерство «Правник+», 2014. – 136с.
16. Салчак К.Б., Салчак Л.П. Развитие тувинской народной педагогики – Кызыл, 2016. – 224с.
17. Тевек А.К. Чединазын. – Кызыл: Республика типографиязы, 2003. – 60а.

18. Уруглар садтарынга ооредилге болгаш кижизидилге программазы. – Кызыл, 1986.
19. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (от 29 декабря 2012 года № 273-ФЗ, п.1.9.). ФГОС ДОУ.
20. Школа назыны четпээн уруглар ооредилгезинге хамаарышкан ооредилгенин федералдыг куруне стандартын бадылаарынын дугайында (17.10.2013 ч., п. 1155).
21. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. Автор: Б-К. М, О.С, Ч.К-К
22. «Номчулга ному» 2015. Автор: Б-К.М
23. «Матпаадыр» Ч.Ч. Куулар 2010
24. «Тыва оюннар» Ч. Самбуу 1992
25. Тыва уруглар ясли-садтарынга чугаа сайзырадылгазынын программазы Х.А. Алдын-оол, Г.Т. Назытпан.
26. Эңмек челээш (тыва уруглар чогаалының антологиязы, 4том) тыва болгаш орус дылдарда Ю.Ш. Кюнзегеш.
27. Тыва кожамыктар Ю. Кюнзегеш
28. Тыва кижизидилгениң чаңчылдары С.Д. Донгак
29. «Мажалык» каттыжыышкыны
30. Садик уругларынга ыры өөредилгези Г.Д. Ховалыг, Н.Д. Танов. Номчулга ному 2019 Л.Х. Ооржак.